

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 14, Issue: 1, February 2022

www.historystudies.net

ERMENİ KOMİTE FAALİYETLERİ AÇISINDAN ÖNEMLİ BİR PLANLAMA VE EYLEM MERKEZİ OLARAK VARNA (1878-1908)

*In Terms of Armenian Committee Activities As An Important Planning and Action
Center Varna (1878-1908)*

Dr. Arş. Gör. Ali Emre İşlek

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

aliemre03@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-5873-5865

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 10.01.2022
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 23.02.2022
DOI Number : 10.9737/hist.2021.1079

Atf – Citation:

Ali Emre İşlek, "Ermeni Komite Faaliyetleri Açısından Önemli Bir Planlama ve Eylem Merkezi Olarak Varna (1878-1908)", *History Studies*, 14/1, Şubat 2022, s. 227-250.

ERMENİ KOMİTE FAALİYETLERİ AÇISINDAN ÖNEMLİ BİR PLANLAMA VE EYLEM MERKEZİ OLARAK VARNA (1878-1908)

In Terms of Armenian Committee Activities As An Important Planning and Action Center Varna
(1878-1908)

Dr. Arş. Gör. Ali Emre İşlek

Öz

Varna, Bulgaristan coğrafyasının kuzeydoğusunda, Karadeniz'in batı kıyıları üzerindeki en korunaklı liman üzerinde taşımacılığa elverişli bir mevkide bulunmaktadır. Limanın işlevselliği ve hinterlandının genişliği sebebiyle deniz yolu taşımacılığında önemli bir yere sahip olan şehir, Kırım Harbi senelerinde ve ilerleyen yıllarda telgraf ve demiryolu hatlarının tesis edilmesiyle birlikte haberleşme ve ulaşım anlamında daha da önemli bir merkez haline gelmiştir. Haberleşme ve ulaşım açısından önemli bir merkez durumunda bulunması, Varna'da oldukça faal bir ticari hayatın ve etnik açıdan farklı grupları içerisinde barındıran çeşitlilik içerisinde bir sosyal yapının oluşmasına zemin hazırlamıştır.

1878 senesinde imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle buldukları yerlerde ıslahat yapılması sözü verilen Ermeniler, yine bu antlaşma ile özerk bir statüye kavuşan Bulgarların daha önce izlemiş olduğu "Bulgar Uyanışı"ni takip ederek nihayetinde bağımsız bir Ermenistan inşa etmeyi amaçlamıştır. Bu amacın gereği olarak gerek Osmanlı toprakları içinde gerekse de dışında çete ve komiteler teşkil edilmiştir.

Abstract

Varna is located in the northeast of Bulgaria, as the most sheltered port on the western shores of the Black Sea, with a suitable location for transportation. Due to the functionality of its port and the extent of its hinterland, Varna had an important place in maritime transport. It has become an even more important center in terms of communication and transportation with the establishment of telegraph and railway lines during the Crimean War and in the following years. Being an important center - in terms of communication and transportation- has prepared the forming of a very active commercial life and a diversified social structure that includes various ethnic groups in Varna.

In 1878, those who promised to make reforms in the place where they were made in the 61st precedent of the Berlin Treaty, aimed to build an Armenia, which was not done in favor of the "Bulgarian Awakening" followed by the Bulgarians with an autonomous status. As a requirement of this purpose, gangs and committees were established both within the Ottoman lands and outside of the country.

Ermeni komiteleri bu dönemde Avrupa'nın büyük şehirleri ile Romanya ve Bulgaristan gibi ülkelerde birbirleriyle irtibatlı, geniş bir ağ teşkil etmeyi başarmıştır. Bahsedilen bu şehir ve ülkelerdeki Ermeni komite ve şubeleri ile mensuplarının İstanbul ve Anadolu ile bağlantılarının kurulmasında ise bilhassa Köstence, Varna, Burgaz gibi Karadeniz'in batısındaki limanlar öneme sahip olmuştur.

Bu çalışmada konu edinilen Varna ise, nüfusu içerisinde oransal olarak az olsa da nüfuz ve etkinlik anlamında önemli bir yere sahip olan ve ticareti tekelinde tutan Ermeniler sebebiyle, Osmanlı toprakları dışındaki komiteler nezdinde büyük öneme sahip olmuştur. Varna bu dönemde ayrıca, haberleşme ve ulaşım yönüyle döneminin en önde gelen merkezlerinden biri olması sebebiyle de Ermeni komiteciliği nezdinde önemli bir merkez hüviyetindedir. Çalışmamızda yer verilen bu arka plan dikkate alınarak, 1878 senesinde Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından, 1908 senesi Ekim ayında Bulgaristan'ın bağımsızlığını elde ettiği tarihe kadar geçen süreçte, Varna'da Ermeni komiteleri tarafından Osmanlı Devleti aleyhinde planlanan ve eyleme konulmaya çalışılan girişimler tetkik edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan Emareti, Varna Tüccar Vekaleti, Rusçuk Tüccar Vekaleti, Bulgaristan Komiserliği, Ermeni Komiteleri.

During this period, Armenian committees managed to establish a wide network of interconnected ones in the big cities of Europe and in countries such as Romania and Bulgaria. Ports in the west of the Black Sea, such as Constanta, Varna, and Burgas, played an important role in establishing connections between Armenian committees and branches and their members in these cities and countries in Istanbul and Anatolia.

Varna, which is the subject of this study, was of great importance before the committees outside the Ottoman lands due to the Armenians, who had an important place in terms of influence and effectiveness and monopolized trade, although it was proportionally small among its population. During this period, Varna had a vital position in the eyes of the Armenian committee, as it was one of the leading centers of its time in terms of communication and transportation. In this study, considering on this background, the initiatives planned and tried to be put into action in Varna in the period from the signing of the Berlin Treaty in 1878 to the date when Bulgaria gained its independence in October 1908 has been examined in the axis of the measures tried to take.

Keywords: Emirate of Bulgaria, Representantive of Merchants in Varna, Representantive of Merchants in Russe, Comisserie of Bulgaria, Armenian Committees.

Giriş

Bulgaristan coğrafyasındaki önemli şehirlerden biri durumunda bulunan Varna, güneyindeki Pravadi Nehri'nin oluşturduğu düz ve alüvyonlu ova çevresindeki verimli topraklar üzerinde kuruludur. Şehir üzerinde bulunduğu verimli ovanın yanı sıra, kuzeyde Besarabya ve Dobruca üzerinden Ukrayna düzlüklerine uzanan hat ile güneyinde Yanbolu ve Burgaz üzerinden Doğu Trakya ve nihayetinde İstanbul'a uzanan hattın merkezinde bulunması yönüyle de büyük öneme sahiptir.¹ Şehir, kara yönünden sahip olduğu stratejik konuma eşdeğer bir mevki ve önemi, limanı vasıtasıyla da elde etmiştir.² Köstence ve Odessa gibi Karadeniz'in batı kıyılarındaki diğer büyük limanlara nazaran daha korunaklı bir duruma sahip olması, Varna Limanı'nın bu limanlara göre daha stratejik bir konumda bulunmasını olanaklı kılmıştır.³ Böylesine önemli bir konumda bulunması, Varna'yı, 18 ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen savaşlarda her iki taraf için hem kara hem de deniz yönünden sahip olunması gereken mühim bir yer durumuna getirmiştir.⁴

Kırım Harbi esnasında müttefik ordularının toplandığı, lojistik ve ikmallerinin sağlandığı merkez konumunda bulunan şehir, bu süreçte haberleşme ve ulaşım açısından da oldukça stratejik bir önem kazanmıştır. 1854-1856 senelerinde harbin en kanlı çatışmalarının yürütüldüğü esnada, Osmanlı kuvvetleriyle birlikte çarpışan müttefik ordularının başkentleri olan Londra ve Paris arasında haberleşmenin süratli biçimde sağlanabilmesi amacıyla telgraf hatlarının inşasının gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu gerekliliğin sonucu olarak, Varna-Kırım, Varna-Bükreş ve Varna-İstanbul arasında telgraf hatları inşa edilmiştir.⁵

¹ Bulgaristan coğrafyası içerisinde en eski yerleşim yerlerinden biri durumunda olan Varna, Bizans ve Osmanlı hakimiyetinde bulunduğu dönem boyunca önemli bir geçiş güzergahı konumunda olmuş ve zengin bir ticari hayata ev sahipliği yapmıştır. Şehirde 13. yüzyıldan itibaren başta Ceneviz ve Venedikliler olmak üzere çeşitli milletlere mensup tacirlerin bulunduğu bilinmektedir. Osmanlı döneminde ise gerek ticari gerekse de askeri anlamda daha da önemli bir durumda bulunmuştur. Şehrin 19. yüzyılın son çeyreğinden önceki dönemde sahip olduğu nüfus ve sosyal yapı hakkında detaylı bilgi için bk. Miyase Koyuncu Kaya, "Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri Varna: (1774-1878)", *Turkish Studies*, C. 10, S. 1 (2015), ss. 390-395. Varna'nın içerisinde bulunduğu Tuna deltasındaki iskele ve limanlar, 19. yüzyıldaki teknolojik gelişmeler öncesinde de Raguzalı (Dubrovnik), Avusturyalı ve hatta İngiliz tüccarların faaliyet yürüttükleri önemli bir bölge durumundaydı. Detaylı bilgi için bk. Gökçen Coşkun Albayrak, "Osmanlı Tuna'sında Ticaret", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2012, ss.47-50.

² Varna'nın coğrafi açıdan taşıdığı özellikler, limanı ve hinterlandı hakkında kısa bir değerlendirme için bk. Michael Kiel, "Varna", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 42, TDVY, İstanbul 2012, ss. 524-527.

³ Varna Limanı'nın 19. yüzyılda nasıl bir konuma yükseldiği ve buradan çeşitli bölgelere yapılan ticaretin hacmi üzerinde değerlendirmeler için bk. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, "XIX. Yüzyılda Liman Şehri Varna'da Nüfus Yapısı ve Ticaret", *Prof. Dr. Şevket Nezihi Aykut Armağanı*, Etkin Kitaplar, İstanbul 2011, ss. 97-114. İngiltere'nin aşağı Tuna havzasında bulunan yerleşim yerleri üzerindeki ilk konsolosluğunun 1847 senesinde Varna'da açılması ve 1852 tarihinde İngiliz tüccarlara yönelik olarak hazırlanan bir rehberde "Bulgaristan'ın Başkenti" olarak belirtilmesi, şehrin bu dönemde uluslararası ticarete nasıl önemli bir konuma geldiğini göstermesi bakımından önemli birer delil niteliğindedir. Gökçen Coşkun Albayrak, *a.g.t.*, s.90.

⁴ 18. yüzyıl sonlarından itibaren Varna'nın, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile yaptığı muharebelerde nasıl bir öneme sahip olduğu hakkında değerlendirmeler için bk. Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Müttefik Orduların Sevki ve İdare Merkezi: Varna", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 43 (2016), ss.773-800. Varna, limanı ve sahip olduğu güçlü müstahkem mevkiiler sebebiyle I. Dünya Harbi'nin Karadeniz'de cereyan eden mücadelelerinde de önemli bir odak noktası durumunda bulunmuştur. Bu hususa dair değerlendirmeler için bk. Ozan Tuna, "Avusturyalı Gazeteci Leo Lederer'in Gözünden Birinci Dünya Savaşı'nda Varna Limanı'nın Askeri Yapısı", *Karadeniz Araştırmaları: Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, C. XVII, S. 68 (2020), ss. 875-888.

⁵ Varna-Bükreş hattı, Varna-Şumnu-Ruşçuk-Yergöğü ve Bükreş arasında kurulmuştu. Bu hattın inşası, İstanbul-Edirne ve Edirne-Şumnu hatlarıyla birleşecek olması ve böylece başkent İstanbul ile savaşın cereyan ettiği bölgeler arasında doğrudan haberleşmenin tesis edilecek olması yönüyle büyük öneme sahipti. Varna ile İstanbul ve Kırım arasındaki şebekenin hangi şartlar dahilinde teşkil edildiği, finansmanın nasıl sağlandığı, kimlere inşa ettirildiği gibi hususlar hakkında detaylı bilgi için bk. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, "Kırım Savaşı'nda Haberleşme: Varna Telgraf Hattı

Telgraf hatlarının inşasından sonra, Varna'yı gerek haberleşme gerekse de ulaşım yönünden daha da önemli hale getiren bir diğer gelişme, Rusçuk-Varna hattındaki demiryolunun inşası olmuştur.⁶ İnşa edilen bu hat, birleştiği diğer hatlarla birlikte başkent İstanbul'un Paris ve Londra'ya yapılan demiryolu seyahatlerinin süresinin kısalması bakımından büyük öneme sahip olmuştur.⁷

Telgraf ve demiryolu taşımacılığı gibi 19. yüzyılın en önemli haberleşme-ulaşım araçlarının tesis edilmesinin yanı sıra Varna'yı önemli bir merkez haline getiren bir diğer önemli husus, limanı üzerinden düzenli olarak taşımacılığın yapılmasıdır. Bu dönemde büyük vapur kumpanyaları Sivastopol, Odessa ve Köstence'den, Karadeniz'in Anadolu sahillerinden, İstanbul ve Burgaz'dan, Pire ve İzmir'den haftanın belirli günlerinde Varna'ya seferler gerçekleştirmiştir.⁸

Haberleşme ve ulaşım altyapısının güçlendirilmesine yönelik girişimlerin meydana geldiği bu dönemde Varna'yı, Osmanlı Devleti açısından önemli kılan bir diğer husus 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi esnasında Osmanlı ordularının en önemli lojistik merkezlerinden biri olmasıdır. Osmanlı ordularının Ruslar karşısında büyük bir mağlubiyete uğradığı bu harp esnasında Varna, Şumnu ile birlikte Tuna'nın güneyinde Osmanlı ordularının elinde tutabildiği en önemli mevki olmuştur. Varna'yı bu harp esnasında, Osmanlı Devleti açısından önemli kılan bir diğer husus, Bulgaristan coğrafyasının genelinde Rus ve Bulgarların insanlık dışı katliamlarına uğrayan, asırlık ev ve yurtlarını geride bırakmaya zorlanan Türklerin İstanbul'a ve Karadeniz'in Anadolu sahillerindeki şehirlerine taşınmalarındaki en önemli merkez durumunda olmasıdır. Bahsedilen bu dönemde Osmanlı Devleti yetkililerince, Lloyd, Fraissinet, Messageries Maritimes gibi büyük kumpanyaların vapurları kiralandığı gibi, İdâre-i Mahsûsa ve Şirket-i Hayriye'ye ait vapurlarla da katliamdan kaçan Türklerin taşınması gerçekleştirilmiştir. Bahsedilen bu yolla, muhacerele zorlanan 100 binin üzerinde Türk'ün, Varna'dan, Karadeniz Ereğlisi, Amasra, İnebolu, Samsun ve Ünye'ye nakledilmesi sağlanmıştır.⁹

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi neticesinde imzalanan Berlin Antlaşması, büyük toprak kayıplarının yanında ayrıca, "Makedonya Meselesi" ve "Ermeni Meselesi" olarak adlandırılan iki büyük sorun ile de Osmanlı Devleti'ni karşı karşıya bırakmıştır.¹⁰ Bu antlaşmasının

Şebekesi", *Savaşın Barışa: 150. Yıl Dönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856) Bildiriler (22-23 Mayıs 2006) Kitabı*, İstanbul Üniversitesi Basımevi, İstanbul 2007, ss. 124-130.

⁶ 1865 senesi ortalarında Rusçuk ve Varna'dan olmak üzere iki farklı yönden demiryolunun inşasına başlanmış, yapımı tamamlanan hat 8 Kasım 1866'da hizmete açılmıştır. Ali Akyıldız, "Balkanlar'a Osmanlılar'dan Miras Bir Çağdaş Medeniyet Ürünü: Rusçuk-Varna Demiryolu", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Sofya 21-23 Nisan 2000)*, IRCICA, İstanbul 2002, ss. 129-31.

⁷ İstanbul'a Akdeniz'deki limanlar üzerinden gelmeyi tercih etmeyen yabancı devlet görevlileri veya seyyahlar, Avrupa'daki demir yolları ile bağlantısı olması sebebiyle Rusçuk-Varna hattını kullanmış ve buradan 1-2 günlük bir deniz yolculuğu ile İstanbul'a ulaşmayı tercih etmiştir. Bu durum ise Osmanlı devlet adamlarının, bu hattın inşasıyla İstanbul ile Avrupa'nın önde gelen şehirleri arasındaki ticari faaliyetlerin artacağı ve böylece bu bölgelerdeki yerleşim yerlerinin de canlanma göstereceği yönündeki düşüncelerinin ne derece doğru olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Varna-Rusçuk hattı hakkında değerlendirmeler için bk. Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s.40

⁸ Varna'dan İstanbul'a ve Karadeniz'in Anadolu sahillerine bu dönemde, Bulgaristan bayrağı taşıyan Bulgaria Vapuru, Boris Vapuru, Varna Vapuru gibi vapurların yanında Lloyd, Fraissinet, Messageries Maritimes gibi döneminin önde gelen kumpanyaları yahut çok uluslu şirketleri de sefer düzenlemektedir. Yunanistan bayrağı taşıyan Pelovis ve Girit isimli vapurların da Pire, İzmir, Selanik üzerinden Varna'ya düzenli olarak seferleri bulunmaktaydı.

⁹ 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi esnasında ve takip eden senelerde göçe zorlanan Türkler ile Çerkes ve Pomakların İstanbul ve sair yerlere taşınmasında Varna'nın sahip olduğu öneme dair detaylı bilgi ve değerlendirme için bk. Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, TTK Basımevi, Ankara 1994, ss. 36-41.

¹⁰ Osmanlı tarihinin son döneminde, devlet adamlarının mesai harcadığı meselelerin başında gelen "Makedonya Meselesi", farklı dillerde kaleme alınan resmi ve gayr-i resmi kayıtlar üzerinden çok sayıda akademik çalışmaya konu edilmiştir. Bu çalışmaların neticesi olarak ise, farklı görüş ve yaklaşımları içerisinde barındıran nitelikli ve kapsamlı bir literatür meydana gelmiştir. Zikredilen bu dönemde Osmanlı devlet adamlarını uğraştıran ve imparatorluğun dağılmasından sonra dahi önemli bir sorun yumağı olarak kalmaya devam eden "Ermeni Meselesi" ile ilgili olarak da çok sayıda akademik çalışma gerçekleştirilmiştir. Gerek "Makedonya Meselesi" gerekse de

imzalanması, daha önceki tarihte imzalanan, fakat geçerliliğini yitiren Ayestefanos Antlaşması'yla daha geniş topraklara ve etki alanına sahip olan Bulgaristan'ın, "Şarkî Rumeli" ve "Makedonya" meseleleri üzerinden Osmanlı Devlet adamlarını uğraştıran bir sorun yumağı halinde kalmasına sebep olmuştur. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde Ermenilere yönelik olarak yapılacağı taahhüt edilen ve Osmanlı Devlet adamlarına kabul ettirilen ıslahatlar ise, çok kısa süre içerisinde "Ermeni Meselesi"nin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.¹¹

Bağımsızlığa giden yolun Osmanlı Devleti'ni devletlerarası hukuka saygı duyma, barış antlaşmalarının beraberinde getirdiği şartlara riayet ve egemenlik haklarını sürdürme noktasında sıkıntılı bir vaziyette bırakmaktan geçtiğinin farkında olan Ermeniler, Berlin Antlaşması'nı takip eden birkaç senelik dönemde hızlı bir teşkilatlanma içerisinde yer almıştır.¹² Bu amaçla 1885-1890 seneleri arasında, teşkilatlanma, etkinlik yürütme ve çeşitli ülkelerde yaşayan Ermeniler nezdinde nüfuz sahibi olma bakımından en önemli komiteler olan Armenakan, Hınçak ve Taşnaksütyun komiteleri kurulmuştur.¹³

Bu komitelerin kurulmasını takip eden kısa zaman diliminde Sofya, Filibe, Rusçuk, Varna gibi Bulgaristan'ın önemli şehirlerinde şubeleri de tesis edilmiştir.¹⁴ Komitelerin Bulgaristan

"Ermeni Meselesi" ile ilgili çalışmaların künyelerini belirtmek ise bu çalışmanın kapsamı dahilinde mümkün olmamıştır.

¹¹ Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını sürdürmesi ve uluslararası diplomasideki gücünü koruyabilmesi noktasında 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyılın başlarındaki en önemli meselelerden biri durumunda bulunan "Ermeni Meselesi", Ayestefanos Antlaşması'nın 16. maddesinde bu topluluk lehine ıslahatlar yapılması zorunluluğunu getiren ibareler sebebiyle ilk defa uluslararası bir mesele olarak gün yüzüne çıkmıştır. Bu antlaşmanın, Rusya açısından çok önemli kazanımları beraberinde getirmesinden rahatsız olan İngiltere ve Almanya'nın girişimleri sonucunda Berlin'de yeni bir antlaşma imzalanması için masaya oturulmuştur. Buradaki görüşmeler öncesinde ve esnasında, Ermenilerin kendileri lehine yeni imkanlar tanıyacak maddeleri antlaşma metnine aldırma yönündeki girişimleri ise sonuçsuz kalmıştır. Tüm bu yaşanan gelişmelerin ardından ise Ayestefanos Antlaşması'nın 16. maddesinde, Ermeniler lehine ıslahatlar yapılması zorunluluğunu getiren ibareler değişikliğe uğramadan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde yer almıştır. "Ermeni Meselesi"nin bu dönemde Osmanlı Devleti açısından önemli bir krize evrilmesine, kökenlerine ve niteliğine dair geniş çaplı değerlendirmeler için bk. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1984.

¹² Berlin Antlaşması öncesindeki senelerde, bilhassa 1860'lı ve 1870'li senelerde Van, Muş, Elazığ, Adana, Maraş gibi yerlerde, görünürde kadın ve çocuklara yardım edilmesi, eğitimlerinin sağlanması gibi konularda faaliyet yürüten cemiyetler tesis edilmiştir. Bu cemiyetler, ilerleyen yıllarda uluslararası diplomaside Osmanlı Devleti aleyhinde kullanılabilecek bir argüman olan "Ermeni Meselesi"nin ısıtılmasında ve en önemli komitecilik kanalıyla terörize edilmiş, kanlı bir sürece evrilmesinde önemli bir altyapı sağlamıştır. Berlin Antlaşması öncesinde Ermeni komitelerinin Anadolu çeşitli mahallerinde ve İstanbul'daki örgütlenme çabalarına dair detaylı bilgi için bk. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınevi, İstanbul 1987, ss. 420-422; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, ss.128-129. Armenekan, Hınçak, Taşnaksütyun gibi, kanlı eylemleri, suikastleri, kendine misyon edinmiş Ermeni komitelerinin kurucularının bir kısmı, vaktiyle Anadolu'da faaliyet yürüten görünürdeki bu hayır cemiyetlerinin önde gelenlerinden oluşmaktadır. Bu husus ise Avrupa ülkeleri, Amerika Birleşik Devletleri ve Romanya, Bulgaristan gibi vaktiyle Osmanlı Devleti egemenliğinde bulunan yerlerde, güçlü birer teşkilat yapısına ve şube ağına sahip olan Ermeni komiteciliğinin gelişim safhalarını anlayabilmek adına gözden kaçırılmaması gereken bir hakikat durumundadır.

¹³ "Ermeni Meselesi"ni masum insanları katletmek, kendi fikirlerinden olmayan soydaşlarını öldürmek, kitlesel çapta eylemler tertip etmek, suikastler düzenlemek suretiyle terörize edilmiş bir surette canlı tutmaya ve neticeye ulaştırmaya çalışan Armenekan, Hınçak, Taşnaksütyun gibi komitelerin nerelerde kurulduğu, kurucularının kimler olduğu, nasıl örgütlendikleri gibi hususlar hakkında detaylı bilgi için Kamuran Gürün, *a.g.e.*, ss. 168-175. Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Ankara 1990, ss. 168-175. Bülent Yıldırım, *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2014, ss. 32-37.

¹⁴ Bulgaristan şehirleri, bilhassa 1878-1908 seneleri arasındaki emaret döneminde, Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirilmesi planlanan faaliyetler açısından bir "fesat yuvası" durumunda olmuştur. Ermeni komiteleri açısından Bulgaristan'ın taşıdığı öneme dair değerlendirmeler için bk. Bülent Yıldırım, *a.g.e.*, ss. 58-59. Bulgaristan coğrafyasının, Osmanlı Devleti aleyhindeki Ermeni ayrılıkçı faaliyetleri açısından nasıl bir üslenme mevki olduğuna dair değerlendirmeler için ayrıca bk. Mucize Ünlü, "II. Abdülhamid Döneminde Bulgaristan'da Ermeni Ayrılıkçı Faaliyetleri", *Prof.Dr. Mehmet Ali Ünal'a Armağan (Türk Tarihi Araştırmaları)*, Berikan Yayıncılık, (Ed. Nurgül Bozkurt – Zübeyde Güneş Yağcı), Ankara 2018, ss. 394-416.

şehirlerinde kısa sürede şubeler tesis edebilmesinin başlıca sebebi, bu komitelerin kurucuları içerisinde önde gelen kimselerin bizatihi Bulgaristan’da faaliyet yürütmeleridir. Nitekim, Hınçak Komitesi’nin kurucularından Avetis Nazarbekyan kuzeydoğu Bulgaristan şehirlerinde bir süre bulunduktan sonra Rusçuk’ta “Veradzınutyun” isimli gazeteyi çıkarmıştır. Hınçak Komitesi’nden birkaç sene sonra kurulan ve kısa sürede teşkilatlanmasını tamamlayan Taşnaksütyun’un kurucularından olan Stefan Zorian ve Kristafor Mikaelyan’da bu teşkilatlanma sürecinde uzun bir süre Bulgaristan’da bulunmuştur.¹⁵

Ermeni komitelerinin Bulgaristan şehirlerindeki bu şubeleri, Londra, Paris, Cenevre gibi Avrupa’nın büyük şehirlerindeki şubelerinin İstanbul ve Anadolu’nun sair yerlerindeki şubeleri ile irtibatının kurulmasında ve buralardan silah, top, tüfek, patlayıcı madde, mühimmat gibi askeri malzeme temininde bir geçiş ve transfer merkezi konumunda olmuştur. Bu hususların yanı sıra, Ermeni komiteleri mensuplarınca Osmanlı toprakları dışında hazırlanan dergi, gazete, risale, broşür gibi propaganda malzemelerinin İstanbul’a ve Anadolu’ya sevk edilmesi noktasında da Bulgaristan şehirleri ve bunlar içerisinde bilhassa bu çalışmaya konu edinilen Varna oldukça önemli bir merkez hüviyetine sahip olmuştur.¹⁶

1. Varna’da Etkinlik Sahibi Olan Ermeni Komiteleri

Berlin Antlaşması’nın imzalanmasını takip eden süreçte birbiri ardına kurulduklarına temas ettiğimiz Ermeni komitelerinin, Varna’daki şubelerinin faaliyetlerine veya Varna üzerinden gerçekleştirmek istedikleri eylemlere değinmeden önce buradaki Ermeni topluluğunun tarihçesine ve nüfus ve ticari hayattaki yerine kısaca değinmek gerekmektedir.

Bulgar coğrafyasında, 6. yüzyıldan itibaren yaşadığı bilinen Ermeni topluluğu, Osmanlı döneminde de bu bölgedeki varlığını devam ettirmiştir. 17. yüzyılda Anadolu’da meydana gelen isyanlar esnasında can ve mal güvenliklerinden endişe eden Ermenilerden bir grubun, kendi istekleri doğrultusunda Pravadi, Razgrad, Aydos gibi yerlere yerleşmelerine izin verilmiştir.¹⁷ Gönüllülük esasına dayalı bu göçlerin yanısıra, kuzeydoğu Bulgaristan coğrafyasının ticarete uygun konumu da ilerleyen dönemlerde Ermenilerin burada yerleşmelerine sebep olmuştur. Bu durum, Filibe, Rusçuk, Şumnu ve Varna’da nüfus bakımından Türkler, Rumlar ve Bulgarların ardından en önemli topluluk olarak Ermenilerin öne çıkmasına zemin hazırlamıştır. Zikredilen bu şehirlerdeki Ermeni topluluğu, nüfus içerisinde oransal olarak yüzde on civarında bir konuma sahiptir.¹⁸ Fakat, ticari hayattaki etkinlikleri, nüfuzları ve bunun neticesinde sahip oldukları maddi güç, Ermenileri bu şehirlerin ahalisi içerisinde oldukça önemli bir yere koymuştur. Varna’daki Ermeni topluluğu ise, yukarıda yer verilen duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bu şehirde, 17. yüzyıl gibi erken sayılabilecek bir dönemde dahi bir Ermeni mahallesi bulunmaktadır.¹⁹ Karadeniz’in tedrici bir surette uluslararası ticarete açıldığı 19. yüzyılda ise, gerek haberleşme ve ulaşım imkanları yönüyle önemli bir merkez haline gelmesi, gerekse de bölgede daimi olarak

¹⁵ Bülent Yıldırım, *a.g.e.*, s. 102.

¹⁶ Varna bu dönemde, “Makedonya Meselesi” ni milli bir dava haline getiren Bulgar-Makedon komitelerinin de yoğun faaliyetlerine sahne olmuştur. Şehirde Türkler ve Bulgarların ardından üçüncü önemli topluluğu teşkil eden Rumların da Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetler açısından bu dönemde oldukça etkin oldukları bilinmektedir. Fakat Ermeni ve Bulgar-Makedon komitelerinin faaliyetleri yanında, Rum komitelerinin faaliyetleri oldukça sönük kalmıştır. Bu üç topluluğun dışında, “Makedonya Meselesi” dolayısıyla Sırpların ve Arnavutların da Varna’da teşkilatlanmaya ve komite faaliyeti yürütmeye yönelik faaliyetler içerisinde bulduklarını gösteren kayıtlar bulunmaktadır. Bu durum ise Varna’nın Osmanlı aleyhtarı faaliyetler açısından nasıl önemli bir merkez olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir.

¹⁷ Zikredilen bu yerleşim yerleri Varna’nın hinterlandını teşkil etmektedir. Nitekim bu bölgeler, gerek 1864 öncesi dönemde gerekse de bu tarihte teşkil edilen Tuna Vilayeti içerisinde, Varna Sancağı’na bağlı birer nahiye veya kaza durumunda olmuştur. Bulgaristan’daki Ermeni topluluğunun, tarihi dönemler içerisindeki durumu ve hangi şehirlerde yoğun olarak bulunduğu hakkında detaylı bilgi için bk. Bülent Yıldırım, *a.g.e.*, ss. 6-14.

¹⁸ *a.g.e.*, ss. 15-20.

¹⁹ *a.g.e.*, ss. 17-18.

kurulan ticaret mahallerinin (panayır ve pazarların) varlığı ve ticari hareketlilikteki artış, Varna'yı Ermeniler açısından oldukça cazip bir merkez haline getirmiştir.²⁰

Ticari hayatta etkin durumda bir Ermeni topluluğuna sahip olan ve yukarıda temas edildiği üzere sağlam bir haberleşme ve ulaşım altyapısına sahip bulunan Varna, 1880'lerin başlarından itibaren Ermeni komitelerinin faaliyetlerine sahne olmuştur.²¹ Bu komiteler içerisinde ise, faaliyetlerini yürüttüğü merkez, dönemin en önemli siyasi gücü durumundaki İngiltere'nin başkenti Londra olan Armenekan Komitesi'ne mensup kimselerin faaliyetlerini zikretmek mümkündür.

Osmanlı toprakları genelinde Ermeniler lehine yapılacağı vaat edilen ıslahatlara taraftar bulmak ve bağımsız Ermenistan'ı hayata geçirmek için Londra ve Paris'te yoğun bir lobi ve propaganda faaliyeti içerisinde bulunan bu komite hakkında, Washington, Paris, Londra gibi şehirlerdeki Osmanlı sefirleri, Sadâret'e ve doğrudan Mâbeyn'e raporlar sunmuştur. Bu durum ise mensuplarının ne denli etkinlik sahibi olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.²² Nitekim komitenin, şubeleri arasındaki faaliyetlerin kesintisiz olarak devam ettirilmesi, gelir kaynaklarının artırılması ve Osmanlı başkenti İstanbul'daki mensuplarının faaliyetlerinin artırılması noktasında İngiltere'deki mensuplarından önde gelen kimseleri Bulgaristan'daki şehirlere ve İstanbul'a gönderdiğine dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu konudaki yazışmaları gösteren ve Varna Tüccar Vekaleti'nden Bulgaristan Komiserliği ve Hariciye Nezareti'ne arz edilen tahriratlarda, Armenekan Komitesi'nin aktif birer üyesi ve gönüllüsü oldukları belirtilen Alice ve Frazier soy isimli İngiliz vatandaşı iki kadının Bulgaristan'a geldiği belirtilmektedir. Söz konusu kayıtlarda, İngiliz tabiiyetindeki bu iki kadından Frazier'in, Varna'da yaşayan Ermenilerden bir kısmının göç etmeleri konusunda çabalarının olduğu belirtilmektedir. Frazier, Osmanlı topraklarından kaçarak Varna'ya gelen Ermenilerden bilhassa işsiz, güçsüz takımından olduğu belirtilenlerini ikna etmeye çalışmış ve bunların yaşam koşullarının düzeltilmesi adına Şumnu'da ev kiralama teşebbüsünde bulunmuştur. Fakat, Ermeniler nezdinde yaptığı konuşmalar ve verdiği vaatler etkili olmamış ve tüm gayretlerine rağmen, Varna'daki Ermenilerin Şumnu'ya nakledilmelerini sağlayamamıştır.²³

Komitenin Londra ve Avrupa'nın önde gelen şehirlerindeki faaliyetlerinin yürütülmesi için adam devşirilmesi, bağış veya yardım yoluyla para toplanması, propaganda amaçlı olarak Osmanlı toprakları dışında kaleme alınan risale, broşür veya dergi nüshalarının İstanbul ve

²⁰ Ermenilerin Varna'daki faaliyetleri hakkında değerlendirmeler için bk. Miyase Koyuncu Kaya, *a.g.m.*, ss. 393 ve 410.

²¹ Ermeni komitelerinin Bulgaristan ve Varna'daki faaliyetlerine dair Hariciye Nezâreti'ne, Sadâret'e ve Mâbeyn'e arz edilen tahrirat ve takrirlerde bu komitelerin mensuplarının kaç kişiden oluştuğuna dair bilgilerde yer almaktadır. Bu minvalde hazırlanan ve Zabtiye Nâzırı'nın imzasıyla Sadâret'e arz edilen 1896 senesi ekim ayına tarihli bir takrirde, Varna'da sayısının iki yüzü (200) aştığı belirtilen komitecinin İstanbul'dakilerle olan irtibatına değinilmiştir. Söz konusu takrirde Varna'daki komitelerin veya küçük ölçekli faaliyeti bulunan çetelerin isimleri "Gıjak", "İbdak" ve "Çençoh" olarak yer almaktadır. Fakat, gerek bu komite ve çetelerin isimlerine başka kayıtlarda tesadüf etmemiş olmamız gerekse de telaffuzlarının "Taşnak", "Hınçak" gibi komitelerin isimlerini çağrıştırıyor olması, bunları ayrı bir oluşum olarak değerlendirmeye yönünde kanaate ulaşmamıza sebep olmuştur. Söz konusu arşiv kaydının künyesi şöyledir: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Y. PRK. ZB.* 18-43, 1 Cemâzie'l-Evvel 1314 (8 Ekim 1896). Bu çete veya komitelere dair bilgi ayrıca şu çalışmada bulunmaktadır. Bülent Yıldırım, *a.g.e.*, s. 93.

²² Gerek bu komitenin gerekse de yeni yeni teşkilatlanmaya başlayan diğer Ermeni komitelerinin faaliyetlerine dair Londra ve Washington'daki Osmanlı sefirleri, devlet merkezi İstanbul'a önemli bilgileri içeren raporlar sunmuştur. Fakat, Ermeni komitelerinin faaliyet ve propagandalarına dair en dikkate değer çabayı gösteren ve önemli bilgileri rapor eden isim Washington'daki Mavroyeni Bey'le daha sonra Bulgaristan Komiserliği görevinde bulunacak olan Ali Ferruh Bey olmuşlardır. Mavroyeni Bey'in gayretli, çalışkan bir diplomat olarak yürüttüğü vazifeler tez ve makale gibi akademik çalışmalara konu olmuştur. Bu çalışmalar içerisinde ise emekli büyükelçi ve bilim insanı Bilal N. Şimşir'in şu çalışması ayrıca zikredilmeye değerdir: Bilal N. Şimşir, "Washington'da Osmanlı Elçisi Alexandre Mavroyeni Bey ve Ermeni Gailisi (1887-1896)", *Ermeni Araştırmaları*, S. 4 (2002), ss. 32-54.

²³ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Y.A.HUS.* 362-80, 17 Cemâzie'l-âhir 1314 (23 Kasım 1896); BOA, *Y.A.HUS.* 363-24, 5 Receb 1314 (10 Aralık 1896).

Anadolu'ya gönderilmesi gibi konularda Bulgaristan'daki şubeleri büyük önem arz etmiştir. Belirtilen bu amaçların yerine getirilmesi için, buradaki şubeler ve komiteciler vasıtasıyla Silistre, Rusçuk ve Varna'da yaşayan Ermenilere yönelik toplantılar düzenlenmiştir. Armenian Komitesi'nin bu kapsamdaki etkinliklerinden biri, aslen Trabzon doğumlu olup, Osmanlı toprakları dışına kaçmış olan Hiyerhant Gamsar isimli komitecinin Romanya²⁴ ve Bulgaristan'a gönderilmesidir. Gamsar bu vazifesinde, Silistre, Rusçuk, Varna ve Burgaz gibi şehirlerde faaliyet gösteren Ermeni komitecilerinin, davalarına olan bağlılıklarını güçlendirmek, daha organize olmalarını sağlamak ve ileride yaşanması muhtemel gelişmelere karşı haberdar olmalarını temin etmek için çaba göstermiştir.²⁵

Varna bu dönemde, Ermeni komiteciliğinin en etkin, faal ve Osmanlı Devleti aleyhine en zarar verici işleri gerçekleştirmiş komitesi olan Taşnaksütyun mensuplarının faaliyetlerine de sahne olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri'nin Boston, New Rork, Washington gibi önemli şehirlerinde kuvvetli bir örgütlenme tesis eden Taşnaksütyun'un buradaki yetkililerinin aldıkları kararların, bu komitenin merkezi olan Tiflis başta olmak üzere Osmanlı başkenti İstanbul ve Anadolu'daki şubelerine iletilmesinde Bulgaristan şehirleri stratejik bir yere sahiptir. Nitekim, komitenin kendi iç örgütlenmesi içerisinde önemli bir yeri bulunan Batı Bürosu'nun merkezi Bulgaristan'daki Filibe şehridir.²⁶ Filibe'nin bu büronun merkezi haline gelmesinde ise, Bulgaristan genelinde Ermeni komite ve çetecilerine tanınan müsamahalı tavır ve desteğin büyük payı vardır. Fakat bu duruma sebep olan asıl etken, Varna limanı üzerinden Rusya ve Romanya ile Osmanlı Devleti'nde faaliyet yürüten şubelerle hızlı bir biçimde iletişim kurulabilmesi, örgütsel dokümanların ve askeri malzemenin bu merkezlere hızlı bir biçimde iletilebilmesidir. Nitekim bu komitenin önde gelen liderleri arasında bulunan Antranik Ozanyan'ın, elebaşılığını çektiği, 1904 senesi nisan-temmuz ayları arasında meydana gelen ve Osmanlı Devleti'ni uğraştıran II. Sason İsyanı'nın ardından kaçtığı ve gizlendiği yerin Varna olması da bu hususu teyit eder mahiyettedir. Ozanyan, Sason'da çıkartılan ikinci isyandan sonra Osmanlı

²⁴ Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetler açısından önemi bulunan bir diğer ülke Romanya'dır. Romanya, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesinde, Bulgaristan'da meydana gelen ayaklanma ve isyanların planlama merkezi durumundadır. Tuna'nın kuzeyindeki yerleşim yerlerinden, bilhassa Kuzeybatı Bulgaristan'daki Vidin şehri ve çevresine yönelik olarak 1850-1875 senelerinde çeşitli aralıklarla Bulgar çetelerince gerçekleştirilen saldırılar ağırlıklı olarak Romanya'da (o dönemdeki ismiyle Eflâk'da) tertiplenmiş ve uygulamaya konulmuştur. Bu hususta detaylı bilgi için bk. M. Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, ss. 182-199. Berlin Antlaşması sonrasında Ermeni komitelerinin teşkilatlanmaları açısından aynı Bulgaristan şehirlerinde olduğu gibi, Romanya'daki Yergöğü, Bükreş ve Köstence şehirleri de önemli ve stratejik bir yere sahip olmuştur. Romanya şehirlerindeki Ermeni komitelerinin örgütlenme çabaları, faaliyetleri ve diğer ülkelerdeki şubelerle olan bağlantıları Mithat Aydın'ın iki farklı çalışmasında ele alınmıştır. Söz konusu çalışmaların künyesi şöyledir: Mithat Aydın, "Ermeni Komitacılığının Romanya Boyutu (1886-1916)", *Yeni Türkiye*, S. 62 (2014), ss. 1809-1820; Mithat Aydın, "Bükreş'te Komitacılık Faaliyetleri (1860-1916)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 15, S. 30 (2015), ss. 5-52. Ermeni komitelerinin daha geç bir tarihte, I. Dünya Savaşı senelerinde Romanya'daki faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bk. Cemal Sezer, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Hınçak ve Taşnaksütyun Komitelerinin Romanya'daki Faaliyetleri", *OTAM*, S. 38 (Güz 2015), ss. 157-175.

²⁵ Bülent Yıldırım, *a.g.e.*, ss. 102-103. Gamsar'ın faaliyetlerine dair Osmanlı makamlarının yazışmalarını gösteren kayıtların künyesi şöyledir: BOA, Y. PRK. MK. 18-4, 7 Zilhicce 1321 (24 Şubat 1904); BOA, A./MTZ.(04) 111-50, 8 Zilhicce 1321 (25 Şubat 1904).

²⁶ Taşnaksütyun'un Boston'daki merkezinde alınan kararlar, New York, Paris, Londra ve Cenevre'deki şubelere ulaştırılmakta; alınan kararların ve talimatların Anadolu'daki şubelere iletilmesi ise Bulgaristan şehirlerindeki şubeler aracılığıyla yapılmaktaydı. Bulgaristan'daki şubelerin Anadolu'daki şubelerle gerek karşılıklı bilgi alınması gerekse de propaganda malzemesi gönderilmesi noktasındaki bağı ise Varna üzerinden sağlanmaktaydı. Varna'nın Ermeni komitecileri nezdinde taşıdığı önemi göstermesi bakımından Taşnaksütyun'un 5. Kongresi'nin 1909 senesinde burada düzenlendiğini belirtmek mümkündür. Bülent Yıldırım, *a.g.e.*, s. XIX, 36 ve 234.

makamlarınca sıkı bir biçimde takip edilse de yakalanamamış, Anadolu'da veya İstanbul'da barınamayacağını anladığından Bulgaristan'a gitmiştir.²⁷

Bulgaristan'da 1905 ile 1914 seneleri arasında gerçekleşen uzun ikameti esnasında zaman zaman Filibe, Şumnu, Sofya gibi şehirlerde bulunmuş olsa da vaktinin büyük bir bölümünü Varna'ya bağlı Galata köyünde geçirmiştir. Burada bulunduğu sırada, komitenin gerek Bulgaristan'daki teşkilatlanmasının güçlendirilmesi gerekse de Osmanlı topraklarında gerçekleştireceği eylemler için faaliyetlerine devam ettirmiştir. Nitekim Varna'da bulunduğu esnada, Bulgar-Makedon komitecilerinin önde gelen liderlerinden olan Boris Saravof 'u evinde misafir ettiği gibi, Sofya üzerinden Fransa, Belçika ve İngiltere'ye giderek Ermeni komitecilerine silah ve cephane temini işleriyle de uğraşmıştır. Washington'daki Osmanlı Sefareti'nden payitaht İstanbul'a, Ermeni komitecilerinin faaliyetlerine dair gönderilen istihbari raporlarda Ozanyan'ın belirtilen bu yıllarda Taşnaksütyun'un Bulgaristan'daki en yetkili temsilcisi olduğu anlaşılmaktadır.²⁸

Ermeni komiteleri içerisinde önemli bir yeri bulunan Hınçak, çalışmamıza konu edindiğimiz dönemde Armenekan ve Taşnaksütyun'a nazaran Varna'da daha az etkin bir konumdadır. Hınçak komitesi mensuplarının faaliyetlerine dair, yalnızca bir kayda tesadüf edilebilmiştir. Söz konusu kayıta, Taşnaksütyun'un faaliyetlerine artırmasına karşılık olarak Osmanlı toprakları içerisinde ve dışarısında güç kaybeden Hınçak komitesi elebaşlarından Hoşbulyan'ın yeniden güç kazanmak adına Varna'da toplantılar gerçekleştirdiği bilgisi yer almaktadır. Hoşbulyan gerçekleştirdiği toplantılarla Varna'da ve Bulgaristan genelinde yaşayan Ermeniler nezdinde yeniden söz sahibi olmaya çalışmış ve Ermeni örgütlenmelerini tek çatı altında buluşturmaya çalışmıştır.²⁹

2. Komiteciler Nezdinde Bir Kaçış ve Gizlenme Yeri Olarak Varna

Varna'nın Ermeni komiteleri açısından taşıdığı bir diğer önem, Anadolu'da sair yerlerde yaşayan Ermenilerden komiteciliğe meyli bulunan işsiz, güçsüz durumundaki kimselerin

²⁷ Ermeni komiteciliğinin tarihi içerisinde yarı-efsanevi bir kişiliği büründürülen ve oldukça önemli bir yere kondukları Ozanyan, 1865'te Şebinkarahisar'da doğmuştur. Henüz daha yirmili yaşlarında iken Ermeniler tarafından teşkil edilen çetelere katılmıştır. Memleketinde, babasıyla tartışan bir Türk'ü öldürdükten sonra Batum'a kaçmıştır. Daha sonra kaçak olarak Muş yakınlarındaki Sason'a gelmiştir. Daha önce aynı Zeytün'da olduğu gibi kanlı bir ayaklanma girişimine sahne olan Sason'da, Kasım 1901'den Nisan 1904'te başlayan ikinci ayaklanma ve isyanın bastırılmasına kadar geçen süreçte bulunmuştur. Bu süreçte Muş, Sason, Bitlis havalilerindeki Türklere ve diğer müslüman unsurlara büyük zulümlerde bulunmuştur. II. Sason İsyanı'nın Osmanlı kuvvetlerince bastırılması üzerine Ahlat üzerinden Ağrı, Kars taraflarına firar etmiş; Kafkasya'da bir süre bulunduktan sonra Cenevre'ye gitmiştir. Daha sonra ise, Taşnaksütyun'un en önemli yetkilisi olacağı Bulgaristan'a gönderilmiştir. Hayatı ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bk. Haluk Selvi, "Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan", *Sekizinci Askeri Tarih Semineri (24-26 Ekim 2001) Bildiriler Kitabı*, C. 1, ATASE Basımevi, Ankara 2003, ss. 460-463.

²⁸ Ozanyan, Osmanlı yetkililerinin takibinden kurtulmak için gittiği Varna'da bulunduğu bu uzun dönem içerisinde, aranmakta olduğu ve hakkında takibatın yürütüldüğü Osmanlı başkenti İstanbul'a, 1908 senesinde Romanya'nın Köstence şehri üzerinden deniz yoluyla gelmeyi başarmış ve burada önde gelen Ermeni komitecileriyle görüşmeler yapmıştır. Bu hadise hakkında detaylı bilgi için bk. Bülent Yıldırım, "I. Balkan Savaşı'nda Bulgaristan Ordusu'nda Taşnak Komitecisi Antranik Ozanyan ve Faaliyetleri", *Uluslararası Balkan Sempozyumu: Balkan Savaşlarının 100. Yılı (11-13 Mayıs 2012) Bildiriler Kitabı*, Bağcılar Belediyesi Yayını, İstanbul, 2012, s. 282. Ozanyan'ın gerek kendisi gerekse de diğer Ermeni komitecileri hakkında takibatların yürütüldüğü, izlerinin sürülmeye çalışıldığı bir dönemde başkent İstanbul'a gelip toplantılar yapabilmesi, Ermeni komitelerinin nasıl kuvvetli bir ağ kurduklarını bir kez daha teyit eder mahiyettedir. Ozanyan'ın Bulgaristan'daki faaliyetlerine dair değerlendirmeler için ayrıca bk. Bülent Yıldırım, a.g.e., ss. 86-88.

²⁹ BOA, A. *MTZ*, (04) 113-53, 8 Muharrem 1322 (25 Mart 1904). Hınçak Komitesi'nin Varna'da, Armenekan ve Taşnak komitelerine nazaran daha az etkin olduğuna dair görüşümüz, tetkik ettiğimiz kayıtlarda bu komiteye veya mensuplarına dair ibarelerin olmamasından dolayı ileri sürülmüştür. Fakat, Hınçak Komitesi'nin Osmanlı toprakları içerisinde ve dışarısındaki faaliyetleri üzerine yapılacak yeni ve kapsamlı araştırmalarla birlikte Bulgaristan'daki, özelde ise Varna'daki faaliyetlerine dair bu çalışma kapsamında ulaşamadığımız yeni bilgilerin ortaya çıkması ihtimal dahilindedir.

Bulgaristan ve Romanya'daki merkezlere götürülmeleri konusunda çok önemli bir güzergâh olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Ermenilerce, Osmanlı başkenti İstanbul'da 27 Temmuz 1890 tarihinde gerçekleştirilen toplumsal nitelikli ve geniş katımlı hadise olan Kumkapı Hadisesi'nden sonra, olaylara karıştığından şüphelenilen ve hakkında tahkikat yürütülen çok sayıda Ermeni'nin deniz yoluyla Varna'ya gelmesi dahi bu hususu teyit eder mahiyettedir.³⁰

Kumkapı'daki hadiseden sonra Varna'ya ve ardından Bulgaristan'ın diğer şehirlerine kaçan Ermeniler, haklarındaki takibatın, hadisenin üzerinden birkaç sene geçmesinden sonra yumuşatılması ve Ermeni tebanın padişahın affına uğraması sebebiyle İstanbul'a dönme girişiminde bulunmuştur. Bu durum ise Varna'daki en yetkili Osmanlı makamı olan Tüccar Vekaleti yetkililerinin iş yükünü artırmış ve tezkire talep edenlerin iyi hal sahibi, mazbut kimseler olup olmadıkları konusunda titiz bir araştırmanın yapılmasını zorunlu kılmıştır. Varna Tüccar Vekaleti görevlileri, devletin bekası ve güvenliği anlamında büyük bir öneme sahip bulunan böyle bir hadisenin ardından temkinli bir yol izlemiştir. Bu durumun bir sonucu olarak, iyi hâl kâğıdı almak isteyen Ermeniler hakkında Hariciye Nezareti ve Sadâret'le yazışmaların yapılması ve uzun bir tahkikatın sürdürülmesi gereği ortaya çıkmıştır. Payitaht İstanbul ile yapılan yazışmaların uzun sürmesi ise taleplerine olumlu yanıt almak isteyen Ermenilerin müracaatlarının artmasına ve bu konuya dair zaman içerisinde şikâyet içeren dilekçelerinin Sadâret'e iletilmesine sebep olmuştur.³¹

Varna'nın bu dönemde, Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyet ve eylemler içerisinde bulunan Ermeniler nezdinde nasıl önemli bir yer olduğunu göstermesi bakımından zikredilebilecek olan bir diğer hadise 26 Ağustos 1896 tarihinde gerçekleşen Osmanlı Bankası Baskını'dır.³² Kumkapı Hadisesi'nde olduğu gibi, bu hadise neticesinde de hakkında takibat başlatılan Ermenilerden bir kısmı İstanbul'dan, Burgaz ve Varna gibi Ermeni komitecilerinin etkin oldukları yerlere kaçmıştır.³³

Osmanlı Bankası Baskını'nın gerçekleştiği dönem, Anadolu'nun sair yerlerinden gelip İstanbul yoluyla Varna'ya çok sayıda Ermeni'nin kaçtığı veya komitelerce getirildiği bir süreç karşılık gelmektedir. Nitekim, Varna Tüccar Vekaleti'nden Bulgaristan Komiserliği'ne ve Hariciye Nezareti'ne iletilen raporlarda, payitaht İstanbul üzerinden ağırlığını pasaportu olmayanların teşkil ettiği Ermenilerin Varna'ya gelmekte oldukları sıkça belirtilmiş ve merkezdeki yetkililer uyarılmıştır. Bu raporlar içerisinde, tafsilatlı bilgilerin yer aldığı 1896 senesi Eylül ayına tarihli bir tahriratta, Varna'ya son 10 aylık süreçte kaçak olarak gelen Ermenilerin sayısının 1.000'i bulduğu, yaklaşık 300 kişinin Varna'da kaldığı ve geri kalanının ise Şumnu, Hazergrad, Ruşçuk ve Vidin gibi Bulgar coğrafyasındaki şehirlere komiteciler tarafından gönderildikleri belirtilmiştir. İlgili tahriratta ayrıca, Varna'ya son gelen kafiye içerisindeki Ermenilerin sayısının 130'u bulduğu belirtilerek, buradan Bulgar coğrafyası geneline gönderilen Ermenilerin, Osmanlı sınırına saldırılmayı planlayan Makedonya Komitesi'ne yardım

³⁰ Suriçi İstanbul'unda Yenikapı, Kumkapı, Samatya gibi yerlerde önemli bir nüfusa sahip olan Ermenilerin, önemli ibadet mekanlarından biri Kumkapı Ermeni Kilisesi'dir. Burada 27 Temmuz 1890 tarihinde, Ermeni patriği Aşıkyan'ın icra ettiği ayın sırasında Hınçak Komitesi mensuplarınca kargaşa çıkartılmış ve hadiseler çok sayıda Ermeni'nin katıldığı genel bir ayaklanma halini almıştır. Bu hadisesin çıkarılışı, Osmanlı devlet adamları üzerindeki etkisi ve Avrupa kamuoyundaki yankıları hakkında detaylı bilgi için bk. Musa Şaşmaz, "Kumkapı Ermeni Olayı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XIX, S. 1 (2004), ss. 101-118.

³¹ Gerek Zabtiye Nezareti bünyesinde tutulan evraklarda gerekse de Yıldız Arşivi'nin çeşitli fonlarında, Kumkapı'daki Ermeni Hadisesi'nden sonra Varna'ya kaçan Ermenilere dair çok sayıda belge yer almaktadır. BOA, *Y.A.HUS.* 261-12, 2 Zilkâde 1309 (29 Mayıs 1892); BOA, *A.JMTZ.(04)* 50-59, 25 Cemâzie'l-âhir 1315 (21 Kasım 1897).

³² Sermayedarları ve yöneticileri İngiltere, Fransa gibi devletlerin tabiiyetinde bulunan ve çok uluslu bir şirket özelliği gösteren bu bankaya yapılan baskınla, Avrupa kamuoyunun dikkati bir kez daha Ermeni davasına yöneltmek istenmiştir. Zikredilen bu hadise hakkında yeni veri ve bilgilere dayalı olarak değerlendirmelerde bulunulan, yakın tarihli bir çalışmanın künyesi şöyledir: Şahin Doğan, "Rus Arşiv Belgeleri Işığında 1896 Osmanlı Bankası Baskını", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 20 (Aralık 2020), ss. 369-383.

³³ BOA, *ZB.* 479-90, 28 Teşrin-i Evvel 1323 (10 Kasım 1907).

edilmesinde kullanılacakları belirtilmiştir.³⁴ Konuya dair Osmanlı makamları arasındaki yazışmalardan, Ermenilerin Varna üzerinden Bulgaristan'daki diğer şehirlere gönderilmeleri ve buralarda barındırılmaları noktasında gerek yerel Bulgar mercilerinin gerekse de üst düzey Bulgar yöneticilerinin mûsamahakâr ve göz yumucu tavırlarının oldukça önemli bir yere sahip olduğu öğrenilmektedir.³⁵

3. Farklı Şehir ve Ülkelerdeki Komite Şubelerinin İrtibat Noktası Olarak Varna

Varna, Ermeni komitelerinin farklı şehirlerdeki şubelerinin birbirleriyle irtibat halinde olmaları ve bunların mensuplarının karşılıklı diyaloglarının sürdürülmesi anlamında da önemli bir konuma sahipti. Nitekim Varna'da ikamet eden Mardiros Moratyan isminde bir Ermeni'nin Muş'ta kendisi gibi bir komite mensubu olan Rahip Kalmekaryan ile mektuplaşmasını ve Varnalı Ermenilerden, Van'daki İngiliz Konsolosluğu'nda görevli İzbordan'a gönderilen gizli ibareli mektuplaşmaları bu hususta örnek olarak zikretmek mümkündür. Varna ile Muş ve Van gibi birbirine uzak iki yerdeki Ermeniler arasındaki bu mektuplaşmalar, Ermeni komiteciliğinin nasıl güçlü bir ağ tesis ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bununla birlikte daha önemli olan husus ise, Mardiros Moratyan'ın mektuplarında da yer yer zikredildiği üzere Bulgaristan ve Romanya'nın Varna, Burgaz ve Köstence gibi liman şehirlerinin Ermeni komitecilerinin irtibatının sağlanmasında oldukça önemli bir yere sahip olduklarının bir defa daha teyit edilmiş olmasıdır.³⁶

Ermeni komitecilerinin bu dönemde nasıl kuvvetli bir ağ içerisinde birbirleriyle iletişim halinde bulduklarını göstermesi bakımından Varna'daki Ermeni Okulu'nun öğretmenlerinden Vağareş'in ve yine Varna'da ikamet eden Ermenilerden Ohannes'in Mısır'daki komitecilerle gerçekleştirdikleri mektuplaşmaları zikretmek mümkündür. Bu hususa dair bir diğer kuvvetli delil ise Mısır'da faaliyet yürüten Ermenilerden bir kısmının İstanbul'a dönme noktasında Varna'yı bir geçiş noktası olarak kullanmaya çalışmalarıdır. Bununla birlikte, Varna'nın Ermeni komitecilerince önemli bir geçiş noktası olarak kullanılmasının farkında bulunan Varna ve Rusçuk'taki Tüccar Vekaleti yetkilileri başta olmak üzere Bulgaristan Komiserliği, Hariciye ve Zabtiye nezaretlerinde görevli üst düzey yetkilileri gerekli tedbirleri alarak bu durumun önüne geçmeye çalışmıştır. Osmanlı makamlarınca alınan tedbirlerin artırılması ise, Ermeni komitecileri farklı güzergahlar üzerinden faaliyetlerini sürdürme zorunluluğuna sürüklediği gibi Kıbrıs ve Mısır'da teşkilatlanmaları gerektiğine dair bir zorunluluğu ortaya çıkarmıştır.³⁷

4. Bomba, Silah, Tüfek Gibi Malzemelerin Varna Üzerinden Taşınması

Varna, Rusçuk, Filibe, Sofya gibi Bulgaristan'ın diğer şehirlerinde Ermeniler tarafından Osmanlı Devleti aleyhine tertiplenen girişimlerin insan kaynağının ve tertiplenen faaliyetler için gerekli malzemelerinin temin edilmesinde de önemli bir yere sahiptir. Varna'nın bu konudaki önemini gösteren hadiselerden ilki, 1892 senesi Nisan ayında, Rusçuk'ta telgraf memuru olarak görev yapan Garabet Aydınyan isimli Ermeni'nin evinde ele geçirilen humbaralarla ilgili olarak

³⁴ Varna'ya kaçak olarak gelen Ermeniler, Ermeni komiteleri tarafından Bulgaristan'daki iri ufaklı birçok yerleşim yerine gönderilmiştir. İlgili raporda Vidin'e gönderilen Ermenilerin sayısı 60 olarak belirtilmektedir. BOA, A. JMTZ. (04) 37-32, 9 Rebîu'l-âhir 1314 (17 Eylül 1896); BOA, HR. SYS. 2746-50, 29 Ocak 1896.

³⁵ BOA, Y.A.HUS. 359-87, 13 Rebîu'l-âhir 1314 (21 Eylül 1896).

³⁶ BOA, ZB. 588-79, 20 Mayıs 1320 (6 Haziran 1904); BOA, ZB. 322-83, 1 Mart 1324 (14 Mart 1908).

³⁷ Bu hususlara dair belgelerin künyesi şöyledir: BOA, ZB. 309-67, 22 Mayıs 1322 (4 Haziran 1906); BOA, ZB. 31-76, 1 Mayıs 1324 (14 Mayıs 1908). Bulgaristan ve Romanya'daki Osmanlı makamlarının gerekli önlemleri almaya çalışması neticesinde, Ermeni komitecilerinin yeni üslenme mevkileri ve geçiş güzergahları aramaya çalışmalarına dair detaylı bilgi için şu çalışmaya bk. Süleyman Kızıltoprak, "1890'lı Yıllarda Ermeni Komitecilerin Britanya İmparatorluğu'nun İşgali Altındaki Mısır'dan Lojistik Destek Alma Çabaları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 40 (2004), ss. 117-140.

yürütülen ve resmi kayıtlarda “Humbara Meselesi” olarak adlandırılan tahkikat sürecidir.³⁸ Avrupa’dan getirilip, Rusçuk’ta istiflenen ve nihayetinde İstanbul’a gönderilerek suretiyle padişaha bombalı suikast düzenlenmesinin amaçlandığı bu büyük planı tertipleyen 68 kişi içerisinde Varna’da ikamet eden yedi Ermeni de yer almaktadır.³⁹ Varna, Ermeni komitelerinin bu girişiminde Rusçuk ölçeğinde merkezi bir yere sahip bulunmamaktadır. Bununla birlikte, söz konusu humbaraların Bulgaristan üzerinden İstanbul’a ulaştırılmasının planlandığı dikkate alındığında ve bu işin en kestirme biçimde Varna Limanı üzerinden gerçekleştirilebileceği göz önüne getirildiğinde, şehrin ve limanın yine de önemli bir lojistik merkez hüviyetinde bulunduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır.⁴⁰

Varna, yukarıda zikredilen Rusçuk merkezli humbara meselesi dışında, daha ilerideki bir tarihte 1905 senesi temmuz ayında İstanbul’da Sultan II. Abdülhamid’e düzenlenen bombalı suikastte kullanılan “melinit” isimli kimyevi maddenin Paris-Atina-Varna üçgenini takiben İstanbul’a gönderilmesinde de önemli bir yere sahiptir.⁴¹ Zikredilen bu önemli hadisenin dışında, 1906 senesinde Ermenilerce gerçekleştirilmek istenen iki önemli bombalı saldırı planının daha tertiplenip, organize edilmesi noktasında birinci derecede öneme sahip olan merkez yine Varna’dır. Ermeni komitecilerince 1906 senesinde planlaması yapılan bombalı saldırıdan ilki, daha önce imal edilen bir bombanın Hartek, Yosif ve Dikran isimli üç Ermeni tarafından, Varna yoluyla Selanik ve İzmir’e götürülerek patlatılması şeklinde tasavvur edilmiştir. Fakat Ermeni komitecilerin bu planı hayat geçirme yolundaki teşebbüsleri, Osmanlı makamları tarafından haber alınmıştır. Şahısların yakalanıp, sorgulanmaları konusunda yerel mercilerin dikkatli olmaları istenmiş ve hareketleri gün be gün takip edilmiştir.⁴² Ermeni komitecilerince 1906 senesi içerisinde tatbik edilmesi kararlaştırılan ikinci bombalama eylemine dair girişim, bomba imalinden ziyade eylemin gerçekleştirilmesine dair icat edilen bir makinenin Varna üzerinden İstanbul’a getirilmek istenmesidir. Fakat bir önceki bombalama eyleminde olduğu üzere, Ermeni komitecilerinin bu tasavvuru da Osmanlı makamları tarafından tespit edilmiştir. Bu işi planlayan ve eyleme dökmek adına Varna’dan İstanbul’a geçecek olan kimselerin henüz vapuru binmeden yakalanmaları noktasında girişimlerde bulunulmuştur.⁴³

³⁸ Rusçuk’ta Garabet Aydınyan isimli Ermeni’nin evinde bulunan ve akabinde geniş ölçekli bir tahkikatın yürütülmesine sebep olan “Humbara Meselesi” hakkında detaylı bilgi için Meral Bayrak Ferlibaş, “Özerk Bulgar Prenslığı Döneminde Rusçuk’ta Ermeni Faaliyetleri (1886-1897), *Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri Rusçuk*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011, ss. 417-426.

³⁹ Ermeni komitecilerinin, humbara vasıtasıyla Sultan II. Abdülhamid’e suikast düzenlemeye yönelik girişimlerine dair Bulgaristan Emareti makamları arasında yapılan yazışmalarda, Varna’da ikamet eden Agop Kayazade, Garabet Gemician, Mıgırdiç Paşayan, Bagdazar Tarekian, Aleksan Torasiyan, Agop Karabetyan ve Boncakyan isimli kişiler hakkında değerlendirmeler bulunmaktadır. Bu değerlendirmelerde, Bulgaristan Filibe Bölge İdaresi’nin isimleri humbara meselesinde yer alan Varnalı Ermeniler hakkında olumsuz bir izlenimi bulunduğu görülmektedir. Varna Bölge İdaresi’nin raporunda ise, isimleri listede yer alan Ermenilerin kendi hallerinde, komite işlerinden uzak duran ve şüphe uyandırmayan kimseler oldukları şeklinde olumlu ifadeler yer almaktadır. Detaylı bilgi için bk. Bülent Yıldırım, a.g.e., ss. 59-66. “Humbara Meselesi” hakkında yürütülen tahkikatın Varna ile ilgili kısımları hakkında değerlendirmeler için bk. Mucize Ünlü, a.g.m., ss. 402-403.

⁴⁰ Rusçuk’taki humbara meselesinden birkaç sene sonra bu defa, aslen Amasya ahalisinden olup şekavet için firar ettikleri belirlenen üç Ermeni komitecinin Varna’da bomba imal ettiği istihbaratı Osmanlı makamlarınca alınmıştır. Fakat bu konudaki teşebbüsten haberdar olunması sebebiyle, komitecilerin tertiplediği plan bozulmuştur. Bu dönemde ayrıca, Rusçuk’taki Tüccar Vekaleti yetkililerince elde edilen bir istihbaratta, Varna’dan Mersin’e görünürde zahire götüren bir vapur içerisinde 16 sandık dolusu silah ve cephane götürüldüğü bilgisi komiserlik kanalıyla Hariciye Nezareti’ne iletilmiştir. Belirtilen hususlara dair detaylı bilgi için bk. Bülent Yıldırım, a.g.e., s. 95.

⁴¹ Sultan II. Abdülhamid’e yönelik olarak düzenlenen bombalı suikastin, Bulgaristan şehirlerindeki hazırlık sürecine dair değerlendirmeler için bk. Bülent Yıldırım, a.g.e., ss. 80-86.

⁴² BOA, ZB. 590-99, 6 Haziran 1322 (19 Haziran 1906); BOA, ZB. 591-31, 22 Haziran 1322 (5 Temmuz 1906); BOA, ZB. 27-30, 24 Haziran 1322 (7 Temmuz 1906); BOA, ZB. 591-44, 26 Haziran 1322 (9 Temmuz 1906).

⁴³ BOA, ZB. 31-23 ve 593-73, 18 Teşrin-i Evvel 1322 (31 Ekim 1906). Ermeni komitecileri tarafından, daha sonraki tarihlerde de bomba veya dinamit imalinde kullanılacak makineleri Başkent İstanbul’a sokma girişimleri

5. Varna'da Ermeni Komitecilerce Yayınlanan Gazete ve Dergiler

Varna'nın Ermeni komitecileri nezdinde öneme sahip olmasının bir diğer nedeni, burada kendi dilleri ile gazete ve dergi çıkarma veya ilanlar bastırıp dağıtma noktasında imkana sahip olmalarından ileri gelmektedir.⁴⁴ Bu durumun bir yansıması olarak, Ermeni komitecileri, Osmanlı Devleti aleyhinde, Agop Karabetyan isimli bir komitecinin yazarlığını yaptığı İravunk isimli gazeteyi neşretme imkanı bulmuştur.⁴⁵ Karabetyan, bu gazetenin dışında ayrıca, esasında İttihadçıların güdümünde bulunan, Türkçe ibareli "Hukuk" isimli bir diğer gazetenin de redaktörlüğünü yürütmüştür. Karabetyan'ın redaktörlüğünü yaptığı bu ikinci gazetenin yönetimine, ilk sayısının yayınlanmasının hemen akabinde, Osmanlı Devleti ile ilişkilerine zarar gelmesini istemeyen Bulgaristan Emareti yetkililerince el konulmuştur. Gazeteye el konulmasından sonra ise gerek Karabetyan'ın gerekse de ikinci redaktörü Onnik Bedrosyan'ın, emaret sınırları dışına çıkmaları istenmiştir. Bu gelişmeler üzerine, gazetenin iki redaktörü de Rusya'ya gitmek durumunda kalmıştır.⁴⁶ "Hukuk" isimli gazetenin yayınlanması, bu dönemde İttihadçılar ile Bulgar ve Ermeni komitecileri arasında kurulan ilişkileri deşifre eden önemli bir kanıt niteliğindedir.⁴⁷ Karabetyan, Rusçuk merkezli olarak meydana gelen "Humbara Meselesi"nde de ismi geçen Varna'da ikamet eden ve ticaretle uğraşan bir Ermenidir.⁴⁸ Karabetyan hakkında, Varna ve Rusçuk Ticaret Vekaletleri yetkileri ile Bulgaristan Komiserliği tarafından yürütülen tahkikatlarda, Ermeni komitecilerinin yanısıra, Sofya ve Üsküp'teki Bulgar komitecileriyle de ilişki içerisinde olduğu ortaya çıkartılmıştır.⁴⁹

Varna'da Ermeni dili ve harfleriyle yayın yapan bir diğer gazete, "Şarzum" isimli gazetedir. Bu gazetenin yazarlığını ve neşrini Vardan isimli bir Ermeni yapmıştır. Ayrıca, aslen Tokat doğumlu olup vaktiyle Varna'ya firar eden Ermeniler içerisinde bulunan ve görünürde

olmuştur. Bu defaki girişimlerinde, bu makinelerin Bulgaristan şehirleri üzerinden değil, Romanya şehirleri ve limanları üzerinden İstanbul'a getirme yolunda teşebbüste bulunmuşlardır. BOA, ZB. 597-126, 17 Ağustos 1323 (30 Ağustos 1907). Bu dönemde Ermeni komitelerince, İstanbul'da yetkili mercilerde bulunan kimselere yönelik olarak suikastler de planlanmış, fakat komitelerin bu teşebbüsleri Osmanlı makamlarınca haber alınmıştır. Konuya dair yürütülen tahkikatta, bunların altısı Ermeni ve üçü Bulgarlardan oluşan bir topluluk tarafından yapılmasının planlandığı anlaşılmıştır. BOA, ZB. 598-104, 3 Teşrin-i Evvel 1323 (16 Ekim 1907).

⁴⁴ Varna'nın bu konuda taşıdığı bir diğer önem, başka ülke ve şehirlerde yayınlanan gazetelerin ulaştırılıp, sevk edildiği bir merkez durumunda olmasından kaynaklanmaktadır. Londra'da yayınlanan "Armenia" Gazetesi'nin bazı nüshaları İngiliz postaları vasıtasıyla veya diğer yabancı postalar aracılığıyla Varna'ya gönderilmektedir. Bülent Yıldırım, *a.g.e.*, ss. 58-59.

⁴⁵ Bu gazetenin neşredilmesindeki amaç hakkında değerlendirmeler için bk. Cezmi Eraslan, "Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001) Bildiriler Kitabı*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 2001, ss. 96-97.

⁴⁶ "Hukuk" isimli gazetenin yayınlanması ile ilgili süreç hakkında detaylı bilgi için bk. Ökkeş Narinç, "1844-1944 Yılları Arasında Bulgaristan'da Yayınlanan Türkçe Gazeteler", *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3 (2021), s. 184

⁴⁷ İttihad ve Terakki Cemiyeti üzerine meydana getirilen çalışmalarda, İttihadçı liderlerin, Osmanlı Devleti aleyhine faaliyet yürüten çeşitli milletlere mensup komitecilerle ilişkilerini gösteren çok sayıda örnek yer almaktadır. Varna'da neşredilen "Hukuk" isimli gazete, bu iş birliğinin bir örneği niteliğindedir.

⁴⁸ Bülent Yıldırım, *a.g.e.*, ss. 59-66.

⁴⁹ Karabetyan hakkında farklı zaman dilimlerinde yürütülen tahkikatlarda, hangi işle meşgul olduğu, çıkardığı İravunk Gazetesi'nin hangi amaca hizmet ettiği, Varna'da ne kadar süredir bulunduğu, Rusya'ya sürüldükten sonra Bulgaristan'a nasıl döndüğü, İstanbul'a hangi amaçla gitmek istediği, Ermeni ve Bulgar komitecilerinden kimlerle irtibat halinde olduğu gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Söz konusu tahkikat evrakından, Bulgaristan Komiserliği görevini yürüten Abdulhalik Nasuhi ve Ali Ferruh Beylerin meselenin titizlikle takip edilmesi noktasında gayret gösterdikleri anlaşılmaktadır. Yazışma evrakından ayrıca, meselenin ehemmiyet arz etmesi yüzünden, Hariciye Nezâreti ve Sadâret'in yanısıra Mabeyn Baş Kitâbeti'ne de arz edildiği öğrenilmektedir. Agop Karabetyan hakkında farklı tarihlerde yürütülen tahkikatlara dair tespit edebildiğimiz belgelerin künyesi şöyledir: BOA, A. J. MTZ. (04) 49-74, 30 Cemâzie'l-evvel 1315 (27 Ekim 1897); BOA, DH. TIK. M. 42-27, 5 Cemâzie'l-âhir 1315 (1 Kasım 1897); BOA, Y.A.HUS. 380-21, 5 Şa'ban 1315 (20 Aralık 1897); BOA, A. J. MTZ. (04) 53-21, 21 Ramazan 1315 (13 Şubat 1898); BOA, H.SFR. (04) 759-60, 16 Zilkâde 1315 (8 Nisan 1898); BOA, DH. MKT. 562-42, 13 Cemâzie'l-evvel 1320 (18 Ağustos 1902).

komisyonculuk işiyle uğraştığı mahalli Osmanlı mercilerince rapor edilen Agop isimli bir Ermeninin de bu gazetede yazıları yayınlanmıştır. Bu iki şahısla ilgili yürütülen tahkikat raporlarında yer alan bilgilerden, gazetenin Taşnaksütyun Komitesi'nin uhdesinde çıktığı ve her ikisinin de komitenin önde gelen üyelerinden olduğu öğrenilmektedir.⁵⁰

Varna'da bu dönemde Osmanlı Devleti ve padişah hakkında iftira niteliğinde ve bölücü mahiyette bilgiler yer alan ve ayrıca Ermeniler arasında ihtilalci fikirler uyandırmayı amaçlayan "Vrej" isimli bir risale, komitecilerce bastırılıp dağıtılmaya çalışılmıştır. Fakat risaleden Osmanlı makamları haberdar olmuş ve gerek Bulgaristan'da dağıtımının önüne geçilmesi gerekse de Osmanlı topraklarına sokulması için gerekli önlemlerin alınması, ilgili noktalardaki memurlara iletilmiştir.⁵¹

Ermeni komitecilerinin, Varna'daki Ermeni Kilisesi'nde düzenledikleri toplantının bir neticesi olarak takdim ettikleri ve Ermeni halkının bağımsızlık taleplerini içerdiğine dair propagandada buldukları bir beyanname Korrespondanz Politik Gazetesi'nde neşredilmek istenmiştir. Fakat Osmanlı makamlarının Ermenilerin bu konudaki girişimini haber alması neticesinde, gazetenin yazı heyetine gerekli ihtarlar yapılmış ve söz konusu beyannamenin tarafından basılması gerçekleşmemiştir.⁵²

Varna'daki Ermenilerin, Osmanlı Devleti aleyhine giriştikleri eylemlerin bir diğeri İngiliz hükümet yetkililerine yazdıkları teşekkür içerikli telgraflardır.⁵³ Ermenilerin bu telgrafları kaleme almalarında Varna'daki Ermeni Kilisesi'nin rahibi Mardiros başı çekmiş⁵⁴, Varna'da bulunan 276 Ermeni'nin isminin yer aldığı teşekkür içerikli telgraflar, Ermeni Cemaati'ne mahsus mühürle damgalanarak gönderilmiştir. Bu telgrafların kaleme alınmasında, Osmanlı hakimiyeti döneminde Varna'daki resmi dairelerde çeşitli memuriyet görevlerinde bulunmuş Ermenilerin de önemli ölçüde katkısı olmuştur.⁵⁵ Söz konusu telgrafın imza kısmında isimleri ve meslekleri yer

⁵⁰ Söz konusu raporlarda ayrıca, Agop'un bu komitenin önde gelenlerinden olduğu bilgisi de yer almaktadır. BOA, HR. SFR. (04), 597-42, 23 Temmuz 1905. Komiteciler içerisinde önde gelenlerden biri olması sebebiyle Vardan'ın yakalanması için özellikle çaba gösterilmiştir. Hatta yakalanması noktasındaki ihtiyacın artması üzerine fotoğrafının Osmanlı makamları nezdinde olup olmadığının araştırılması, fotoğrafı var ise bunun ilgili yerlere gönderilmesi kararı alınmıştır. Vardan hakkında yürütülen tahkikata ait yazışmaların künyesi şöyledir. BOA, ZB. 19-53, 30 Safer 1322 (13 Mayıs 1906). BOA, ZB. 317-115, 2 Ağustos 1322 (15 Ağustos 1906); BOA, ZB. 20-22, 13 Eylül 1322 (26 Eylül 1906).

⁵¹ BOA, DH. MKT. 1077-24, 15 Rebîu'l-Evvel 1324 (9 Mayıs 1906); BOA, ZB. 590-4, 7 Mayıs 1322 (20 Mayıs 1906). Bu konuya dair değerlendirmeler için ayrıca bk. Bülent Yıldırım, *a.g.e.*, s. 98. "Vrej" isimli risalenin Varna'da basılıp İstanbul'a ve Anadolu'daki sair yerlere gönderilmesine teşebbüs edilmeden önceki senelerde de Ermeni komitelerinin farklı yerlerde basılan bu tarz risale ve broşürleri Varna'ya göndermeye çalıştıklarına dair kayıtlar bulunmaktadır. Nitekim Paris'te komitecilerle basımı yapılan bir risalenin Varna üzerinden Bulgaristan'ın diğer şehirlerine gönderilmesine teşebbüs edilse de Bulgaristan Komiserliği yetkililerinin girişimiyle bunun önüne geçilmiştir. BOA, Y. A. HUS. 331-87, 13 Muharrem 1313 (6 Temmuz 1895).

⁵² BOA, Y.A.HUS. 318-79, 6 Şa'ban 1312 (2 Şubat 1895); BOA, Y. A. HUS. 320-35, 24 Şa'ban 1312 (20 Şubat 1895).

⁵³ 1886 senesinde İngiltere Başbakanı olan Gladstone ve Dışişleri Bakanı James Bryce'a, Varna'daki Ermenilerin haricinde, Şumnu ve Rusçuk'taki Ermeniler de telgraflar göndermişlerdir.

⁵⁴ Ermeniler arasında ayrılıkçı, bölücü düşüncelerin yaygınlaşıp, fiiliyata dökülmesinde ve komiteler eliyle terör ve anarşi eylemleri nezdinde sürdürülmesinde ruhban sınıfı mensuplarının büyük payı bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'ne karşı çok geniş bir coğrafyada sürdürülen bu kanlı eylemlerde kimi zaman bizatihi İstanbul'daki Ermeni patriklerinin, kimi zaman katogigosların, kimi zaman da Varna'daki Ermeni Kilisesi rahibi Mardiros örneğinde sıradan din adamlarının rolü olduğu görülmektedir. Ermeni ruhban sınıfının komitecilik faaliyetlerinde nasıl önemli bir yere sahip olduğuna dair değerlendirmeler için bk. Erdal İter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, KÖKSAV Basımevi, Ankara 1999, ss. 34-71.

⁵⁵ Varna Telgraf Müdürlüğü'nde memurluk yapmış olan Karabet ile Sandık Eminliği vazifesinde bulunan Karabet, vaktiyle Osmanlı Devleti tarafından istihdam edilen Ermeniler içerisinde bulunmaktadır. Varna ve çevresinde ticaretle uğraşmakta olup, Osmanlı Devleti ile Romanya ve Bulgaristan arasındaki karşılıklı mal alışverişlerinden oldukça önemli servetler elde etmiş bulunan varlıklı Ermeniler ise, İngiliz devlet adamlarına gönderilen telgraflarda isimlerinin yer almasını istememişlerdir. Ermenilerce gönderilen telgraflar hakkında detaylı bilgi için bk. Mucize Ünlü, *a.g.e.*, s.408.

alan ve oransal olarak en geniş kitleyi temsil eden topluluk ise Anadolu'daki şehirlerden ve İstanbul'dan kaçarak Varna'ya gelen ve görünürde hamallık, küfecilik gibi işleri yapmakta olan Ermenilerdir. Bu topluluk, maddi güç ve statü olarak önemli bir yere sahip değildir. Bu yönüyle isimlerinin söz konusu telgrafta yer alması bir anlam ifade etmemektedir. Fakat Avrupa'nın önde gelen ülke ve şehirlerinde şubeler tesis etmiş olan Armenekan, Hınçak ve Taşnaksütyun gibi komitelerin Bulgaristan ve Romanya'daki şubeleriyle irtibatın sağlanmasında en hayati görevi hamal ve küfeci kisvesine bürünen bu kimseler sağlamıştır.⁵⁶ Bu husus dikkate alındığında, bu kimselerin yahut daha geniş ölçüde, topluluğun Ermeni komiteciliğinin örgütlenme ve eylem kapasitesinin devam ettirilmesinde nasıl önemli bir yere sahip olduğu anlaşılır.⁵⁷

6. Mitingler Düzenlenmesi ve Tiyatro Oyunlarının Sahnelenmesi

Varna'da bu tarihlerde kamuoyu oluşturmak amacıyla Bulgarlar başta olmak üzere Ermeniler ve Rumlar tarafından da mitingler tertip edilmiş, toplantılar yapılmış ve ateşli konuşmalar gerçekleştirilmiştir. Tespitlerimize göre, Ermeni komitelerinin Varna'daki ilk mitingleri burada görev yapan İngiliz, Fransız, Rus konsoloslarının ve devletlerinin dikkatini çekmek amacıyla konsolosluk binaları önünde gerçekleştirilmiştir.⁵⁸ Bu mitingin üzerinden birkaç yıl geçtikten sonra, Varna'da iki defa daha miting düzenlenmiştir. Bu mitinglerden ilki, Noel Yortusu bahane edilerek organize edilmeye çalışılmıştır. Fakat Tüccar Vekaleti yetkililerinin bu konudaki girişimi önceden haber almaları nedeniyle Ermenilerce yapılacak taşkınlıkların ve çıkarılacak kargaşanın önlenmesi anlamında Bulgar yetkililerle gerekli görüşmeler yapılmıştır.⁵⁹ Ermenilerce tertip edilen üçüncü miting ise, Batılı devletlerin idarecilerinin ve kamuoyunun dikkatini çekmek amacıyla yakın bir tarihte Rusçuk'ta düzenlenen mitingin devamı niteliğinde olmuştur.⁶⁰ Ermeni komitelerinin, Varna'da gerçekleştirdikleri bir diğer etkinlik, Osmanlı Devleti'nin boyunduruğundan kurtulmaları için Ermenileri yüreklendirici mesajlar içeren bir oyunun sahnelenmesidir. Bu oyun vasıtasıyla hem Ermenilerin bağımsızlıklarını kazanmaları için Avrupalı devletlerin temsilcilerine bir mesaj verilmiş hem de bu uğurda canları, kanları ve mallarıyla mücadele etmeleri gerektiği düşüncesi tüm Ermenilere benimsetilmeye çalışılmıştır.⁶¹

Bu dönemde Ermeni komitecilerince planlaması yapılan bir diğer hadise, Anadolu'da ve Rumeli'de İslam ahalisine karşı katliamlar gerçekleştiren, fakat Osmanlı makamlarınca yakalanmalarının ardından idam edilen Ermeni ve Bulgar komitecilerini anma toplantısı olmuştur. Bu toplantı, Varna'daki Ermeni Kilisesi'nde gerçekleşmiş ve suçsuz, günahsız Müslümanları ağır işkenceler altında öldüren Ermeni ve Bulgar komitecilerinden idam edilenlerin yaptıklarını öven, Türklere ve Müslümanlara olan nefretin dile getirildiği konuşmalarda

⁵⁶ Bazı durumlarda hamal veya küfeci, bazı durumlarda ise çeşitli işlerde çalışan amele kıyafetinde veya görünümünde bulunan kimseler, komite şubeleri arasındaki irtibatın sağlanmasında hayati bir role sahiptir. Bu hususa örnek olarak Taşnasütyun'un, Boston ve New York'ta merkez organlarınca alınan kararların İstanbul'a ve Tiflis'e iletilmesinde Varna'da bahsettiğimiz vasıfları üzerinde taşıyan bu kişilerin gizlice sınırı geçmesi veya kaçak yollarla seyahat etmeleri suretiyle yerine getirildiğini belirtmek mümkündür. Bu hususta detaylı bilgi için ayrıca bk. Bülent Yıldırım, "Ermeni Komitelerinin Yurt Dışında Teşkilatlanma ve Faaliyetlerine Bulgaristan Örneği", *19.-20. Yüzyıllarda Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu (Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar) Bildiriler Kitabı*, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, İstanbul 2015 s. 754.

⁵⁷ Hamal ve küfeci kisvesi altındaki Ermenilerin, komite faaliyetleri açısından sahip olduğu önem şu çalışmada etraflıca incelenmiştir: Abdullah Lüleci, "Yük Taşımacılığında Devlete İsyana: Ermeni Hamallar", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 3, Prof.Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı (2018), ss.230-248.

⁵⁸ BOA, *Y.A.HUS.* 315-2, 11 Cemâzie'l-Evvel 1312 (20 Aralık 1894).

⁵⁹ BOA, *Y.A.HUS.* 378-62, 21 Cemâzie'l-âhir 1315 (17 Kasım 1897).

⁶⁰ BOA, *A.J.MTZ.*(04) 61-76, 9 Zilhicce 1316 (20 Nisan 1899).

⁶¹ Varna'da sahneye konulan tiyatro oyunu, konusu itibarıyla doğrudan Osmanlı Devleti ile ilgili değildir. Bu oyunda Timur'un, yapılan mücadeleler sonucunda Ermenileri esir etmesi anlatılır. Oyunun son bölümünde elleri bağlı olarak tasvir edilen bir Ermeni kızı, ellerindeki zincirlerin çözülmesiyle hürriyetine kavuşur. Bu oyun ve verdiği mesajlar hakkında değerlendirmeler için bk. Mucize Ünlü, *a.g.m.*, ss. 399-400. Bahse konu edinilen tiyatro oyunu hakkında Osmanlı makamlarının yazışmaları şu künyedeki belgede yer almaktadır. BOA, *Y.A.HUS.* 240-4, 1 Rebîu'l-evvel 1308 (15 Ekim 1890)

yapılmıştır.⁶² Bu toplantı, Bulgar ve Ermeni komitecilerinin Osmanlı aleyhtarlığı konusundaki işbirliklerini bir kez daha teyit etmesi yönüyle de önemlidir.⁶³

7. Osmanlı Makamlarınca Alınmaya Çalışılan Tedbirler

Ermeni komitelerinin bu dönemde Varna'daki faaliyetlerini artırmaları, Sadrazâm ve Hariciye Nazırı başta olmak üzere üst düzey Osmanlı bürokratlarının, Bulgar makamlarına gerekli tedbirleri almaları yönünde yaptıkları girişimlerin ve baskının artmasına sebep olmuştur. Bu hususta acil olarak tedbir alınması gerektiğine dair artan baskı neticesinde, Bulgaristan Emareti'nin Başbakanı Stoilov, gerekenin yapılacağına dair açıklamada bulunmuş ve teminat vermiştir.⁶⁴

Bulgaristan Emareti yetkililerinin verdikleri teminata rağmen, Bulgaristan genelinde ve Varna'da Osmanlı aleyhtarı her türlü girişime göz yuman, hatta el altından destekleyen tutumu karşısında İstanbul'daki üst düzey yetkililer, devletin kendi tedbirlerini alması gerektiği düşüncesine varmıştır. Bu düşüncenin sonucu olarak ise, alınan ilk somut tedbir, bu tarihlerde halen Türk-İslam nüfusunun yoğun olarak bulunduğu Varna ve çevresindeki Müslümanlar vasıtasıyla, komitecilerin tertiplemeyi düşündükleri faaliyetlerden haber edinmek olmuştur.⁶⁵ Osmanlı makamları tarafından bu konuda alınan tedbirlerden bir diğeri, Varna'da ve Bulgaristan'ın diğer şehirlerde faaliyet gösteren Ermeni komitecilerinin İstanbul'daki ve sair yerlerdeki bağlantılarının ortaya çıkarılması olmuştur. Bağlantılarının ortaya çıkarılması ile komitecilerin teşkilatlanmalarının ne ölçüde olduğu, kimlerden destek aldıkları, destek veren kimselerin hangi devlet kademelerinde ve önem arz eden vazifelerde bulunup bulunmadıkları gibi hususlarda bilgi edinilmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda zikredilebilecek tahkikatlardan biri, Varna ve Bükreş'teki Ermeni komitelerinin şubelerine mensup komitecilerin İstanbul'daki bağlantıları içerisinde önemli bir yere sahip bulunan Doktor Sürenyan hakkında yürütülmüştür.⁶⁶

Bulgaristan'daki Osmanlı yerel makamları, Amerika'dan ve Paris, Londra gibi Avrupa'nın önemli şehirlerinden buraya gelen Ermeni komitecilerinin faaliyetlerine engel olunması noktasında tahkikatlar yürütmüştür.⁶⁷ Fakat bu tahkikatlar gerek Ermenilerin faaliyetlerine dair sıhhatli bilgilerin elde edilememesi veya geç haberdar olunması gerekse de etkili tedbirler alınamaması yüzünden netice vermemiştir. Osmanlı makamlarının kendi iç yazışmalarından da gerek Bulgar gerekse de Ermeni komitecilerinin faaliyetlerine dair bilgilerin toplanmasında, Varna ve Rusçuk'taki Tüccar Vekaleti yetkililerinin gerekli tedbirleri alma ve meselenin ehemmiyetine binaen titiz biçimde soruşturma yürütme noktasında aciz kaldıkları öğrenilmektedir.⁶⁸ Varna ve Rusçuk'taki Tüccar Vekaleti'nin yetkilileri ise, bu konuda gerekli

⁶² BOA, A./MTZ. (04) 73-43, 10 Ramazan 1319 (21 Aralık 1901).

⁶³ Bulgarlar ile Ermenilerin, Osmanlı aleyhtarlığı konusundaki işbirlikleri, bu dönemde oldukça ivme kazanmış ve beraber düzenledikleri toplantıların sayısında yaşanan artış, yerel Osmanlı mercilerince haber alınmıştır. Bu istihbari bilgilerde, Bulgar ve Ermeni komitecilerin Osmanlı Devleti aleyhine birlikte hareket etme yönünde aldıkları karar öne çıkmaktadır. Bu iki topluluk tarafından birlikte hareket etme yönünde alınan karar, ilerleyen süreçte filliyata dökülmek istenmiştir. Fakat bu konuda yapılan hazırlıkların, Osmanlı makamları tarafından haber alınması üzerine, bu işbirliği düşüncesinin eyleme dönüşmesinin önüne geçilmiştir. BOA, Y.A.HUS. 319-53, 14 Şa'ban 1312 (10 Şubat 1895); BOA, Y.A.HUS. 411-156, 18 Receb 1317 (22 Kasım 1899).

⁶⁴ BOA, Y.MTV. 165-145 ve 165-148, 24 Rebîu'l-Evvel 1315 (23 Ağustos 1897).

⁶⁵ İstanbul yoluyla kaçak olarak Varna'ya getirilen Ermenilerin konu edildiği bu takrirden, Varna Tüccar Vekaleti'nin, burada nüfusça kalabalık durumda bulunan Müslümanlardan istifade edilmesine dair Hariciye Nezareti'ne dair sunduğu öneri dikkat çekmektedir. BOA, A./MTZ. (04) 37-32, 9 Rebîu'l-âhir 1314 (17 Eylül 1896)

⁶⁶ BOA, ZB. 317-56, 17 Temmuz 1322 (30 Temmuz 1906).

⁶⁷ Osmanlı makamları arasındaki karşılıklı yazışmalardan, Paris, Londra gibi Avrupa'nın önemli şehirlerinde faaliyet gösteren ve zaman zaman Bulgaristan'daki şehirlere gelerek buradaki şubelerin çalışmalarına destek veren Ermeni komitecilerinin kimler olduğu, ne zaman geldikleri, amaçlarını neler teşkil ettiği gibi hususlarda istihbari bilgilerin toplanmasına önem verdikleri anlaşılmaktadır. Bu konuda Paris'ten Varna'ya gelen üç Ermeni hakkında yürütülen tahkikatı zikretmek mümkündür. BOA, ZB. 27-30, 24 Haziran 1322 (7 Temmuz 1906).

⁶⁸ BOA, ZB. 317-146, 14 Ağustos 1322 (27 Ağustos 1906).

tedbirlerin alınmaya çalışıldığı, Bulgaristan Komiserliği ve Hariciye Nezareti'ne düzenli olarak raporlar verildiği ve önemli görülen hususlarda bu iki üst merciinin daima bilgilendirildiği yönünde savunmada bulunmuştur. Hatta bu hususta Varna Tüccar Vekaleti yetkilileri, emirleri altında yeterli memur bulunmadığına dair şikayetlerini de iletmiştir.⁶⁹

Osmanlı makamlarının bu konuda almaya çalıştığı bir diğer tedbir, isimleri ve eşkalleri belirlenen komitecilerden İstanbul'a gelenler olur ise, bunların faaliyetlerinin gözetim altında tutulmasına çalışılması olmuştur.⁷⁰ Gerek Tüccar Vekaletleri gerekse de Komiserlik nezdinde, komitecilerin faaliyetlerinin önüne geçilmesi amacıyla başvurulması düşünülen tedbirlerden bir diğeri, komiteci olduğundan şüphelenilen kimselerin Varna gibi önemli ölçüde Ermeni'ye ev sahipliği yapmakta olan yerlerden uzaklaştırılmasını sağlama çalışmasıdır.⁷¹

Varna'nın Bulgar ve Ermeni komitecileri tarafından İstanbul'a geçiş için en kısa ve zahmetsiz rotayı teşkil ettiğinin farkında bulunan Osmanlı makamları, gayr-i resmi yollarla İstanbul ve Anadolu'ya geçenlerin önlenmesi noktasında azami önlemleri almaya çalışmıştır. Zaman zaman resmi yollardan İstanbul'a ve Anadolu'ya giden Bulgarlar ve Ermeniler arasında komiteciler hesabına çalışan, bunlarla iş birliği içerisinde bulunan kimseler bulunmaktaydı. Bu durum sebebiyle mürûr tezkiresi alma talebinde bulunan, Osmanlı tebaasından Bulgarların ve Ermenilerin hangi amaçlarla İstanbul'a veya Anadolu'daki yerleşim yerlerine seyahat ettikleri sorgulanmaktaydı. Nitekim Hariciye Nezareti tarafından, Varna'da yaşayan Ermenilere ticari işlerinden kaynaklanan bir zorunluluk olmaması veya ailelerinin yanlarında olması halinde tezkire verilmemesine ve durumlarının titizlikle araştırılmasına dair Varna Tüccar Vekaleti'ne emir verildiğini gösteren belgelerin bulunması da bu hususa özen gösterildiğini teyit eder mahiyettedir.⁷²

Osmanlı makamlarının, devletin aleyhinde uygulamaya koyulması planlanan çeşitli kapsamdaki faaliyetler hakkında doğrudan ve ilk elden bilgi edinme noktasında aldıkları tedbirler içerisinde hafiyelerin kullanılması önemli bir yere sahiptir. Varna ise yukarıda yer verildiği üzere, Osmanlı aleyhtarı faaliyetler açısından önemli bir üs ve lojistik merkez konumunda bulunması sebebiyle İstanbul'daki devlet adamları nezdinde dikkatli bir biçimde takip edilen bir merkez hüviyetinde olmuştur. Bu önemin bir gereği olarak İstanbul'dan gönderilen hafiyeler vasıtasıyla Osmanlı Devleti aleyhinde tertip edilen veya uygulamaya konulmaya çalışılan girişimler hakkında doğru bilgilerin elde edilmesi amaçlanmıştır. Varna'nın zaman içerisinde stratejik

⁶⁹ BOA, *HR. SFR. (04.)* 529-53, 31 Mayıs 1889. Tüccar Vekaleti yetkililerinin bu dönemde karşılaştıkları sıkıntılı hususlardan bir diğeri ise Ermeni komiteciler tarafından faaliyetlerine engel olma ve kısıtlamalar getirme konusunda sorumlu görülmeleri sebebiyle tehdit edilmeleridir. Bu konuda gerek Tüccar Vekaleti'nde ilk olarak görev alan Refik Bey gerekse de kendisinden sonra görev yapan yetkililer Ermeni komitelerinin hedefi olmuştur. Fakat aleni olarak tehdit ve hakarete maruz kalan isim ise tanınmış Ermeni komitecilerden Kaspark Gülbenkyan tarafından tahkir edilen Mire Efendi olmuştur. Zikredilen bu hadise ve akabindeki mahkeme süreci hakkında detaylı bilgi için bk. *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, (Yayına Haz. Necati Aktaş vd.), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 2001, s.41

⁷⁰ BOA, *ZB. 19-112*, 12 Ağustos 1322 (25 Ağustos 1906).

⁷¹ BOA, *Y.MTV. 167-22*, 16 Rebiü'l-Âhir 1315 (14 Eylül 1897). Ermenilerin sayıca kalabalıklaşmaya başladıkları yerlerden uzaklaştırılmaları ve bu sayede etkinliklerinin azaltılması fikri, I. Dünya Savaşı senelerinde bu defa Bulgaristan hükümeti tarafından uygulamaya konulmuştur. Almanya, Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan ile bu savaşta aynı cephede yer alan Bulgaristan, Rus ordularına destek verdiğini bildiği Ermenilerin, cephe gerisinde zarar vermesinin önüne geçmek istemiş ve Varna'daki Ermenileri başka şehir ve yerleşim yerlerine sürmüştür. Yani bir anlamda 1915 senesinde Osmanlı Devleti'nin aldığı tehcir kararının bir benzerini yürürlüğe koymuştur. Bulgaristan'ın aldığı bu tehcir kararı, Varna'nın, 1908 senesinde Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazandığı dönemden sonra dahi burada güçlü bir yapılanmaya sahip bir Ermeni topluluğunun bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu hususa dair detaylı değerlendirmeler için bk. Bülent Yıldırım, *a.g.e.*, s. 177-182.

⁷² BOA, *A.İMTZ. (04)* 56-33, 24 Muharrem 1316 (14 Haziran 1898).

açından daha da önemli bir merkez hüviyetini almasıyla, burada görevlendirilen hafiyelerin sayısının artırılması yoluna gidilmiştir.⁷³

Osmanlı makamlarının, aleyhteki faaliyetler hakkında öteden beri istihbari mahiyette bilgi aldığı kaynaklardan bir diğeri devlete sadakate bilinen gayr-i müslimler yoluyla elde edilen duyumlar ve bunlar vasıtasıyla yapılan ihbarlar olmuştur. Varna ve çevresinde Bulgarların ve Ermeniler başta olmak üzere çeşitli unsurların planlayıp, uygulamaya koymak istedikleri Osmanlı aleyhtarı girişimlerden haberdar olunması konusunda da bu yola başvurulduğunu gösteren veriler bulunmaktadır. Bu kapsamda değerlendirilebilecek olan kayıtlardan birinde, Varna'da silah ticareti işiyle meşgul bulunan bir Yahudi olan Jacob Barouh'un, Osmanlı topraklarına komitecilerce silah ve propaganda malzemesi sokulacağına dair ihbarda bulunduğu bilgisi yer almaktadır. Söz konusu kayıta ayrıca, Osmanlı topraklarına sokulacak silah ve malzeme konusunda Varna'dan hareket edecek gemilerin kullanılacağına dair uyarı mahiyetinde bilginin de yer aldığını belirtmek gerekmektedir.⁷⁴

İstanbul'da veya Anadolu'daki yerleşim yerlerinde karıştıkları suçlar sebebiyle Osmanlı makamlarınca bulunup yargılanmaları gereken Ermeniler ve Rumlar nezdinde Bulgaristan şehirlerinin birer saklanma yeri durumunda bulunduğu dikkat çekilmişti. Anadolu'nun Karadeniz sahilindeki şehirlerden veya payitaht İstanbul'dan, Osmanlı toprakları dışına kaçmak isteyen Ermeni ve Rumlar için Bulgaristan'da en rahat ve kolay gidebilecekleri yerler, önemli birer liman şehri hüviyetindeki Burgaz ve Varna'ydı. Bu sebeple, Osmanlı idaresindeki limanlardan bu şehirlere düzenli seferler düzenleyen vapurların veya diğer ulaşım vasıtalarının kontrol edilmesi gerekmektedir. Bu durumun bir gereği olarak gerek Osmanlı idaresindeki limanlarda görev yapan kimseler gerekse de Varna ve Rusçuk'taki Tüccar Vekaleti yetkilileri dikkatli bir tavır içerisinde bulunmaktaydı. Bu noktada bilhassa, Osmanlı Devleti aleyhine olacak şekilde zaman zaman Ermeni ve Rumlara müsamahalı ve hatta göz yuman tarzda bir yaklaşımı bulunan vapur acentelerinin gerçekleştirdikleri seferler takip edilmekteydi. Bu acentelere bağlı vapurların seferleri esnasında, genel bir temayül gereği polis bulundurulmaktaydı.⁷⁵ Resmi olarak vazifelenirilen polisin dışında ise, Ermeni ve Rumlar içerisinde, özellikle komite faaliyetlerine dahil oldukları konusunda şüphelenilen kimselerin takibinde zaman zaman gizli görev dahilinde vazifelenirilen Osmanlı memurları da bulunmaktaydı.

Osmanlı memurları aynı zamanda, acentelerin vapurlarında taşıdıkları Ermeni veya Rumları pasaportsuz veya biletsiz olarak taşıyıp taşımadıkları konusunda da dikkatli bir yol takip etmekteydi. Nitekim bu konuda gösterilen dikkat ve özenin bir yansıması olarak zaman zaman acentelerin vapurlarında pasaportsuz veya biletsiz olarak Ermeni ve Rumları taşıdıkları tespit edilmekteydi. Bu konuda zikredilebilecek bir hadise, Avusturya'nın Lloyd isimli büyük taşımacılık şirketinin Varna'daki temsilciliğinde meydana gelmiş; Varna'dan Romanya'nın Köstence şehrine gitmek isteyen Ermeni ve Rumlara, pasaportları ve biletleri olmasa dahi şirketin buradaki temsilciliği tarafından yardımcı olduğu belirlenmiştir. Bu durumun Osmanlı makamlarınca tespitinden sonra, Varna Tüccar Vekaleti'nce yürütülen tahkikatta Ermeni ve Rumlara pasaportsuz ve biletsiz olarak seyahat edebilmeleri konusunda sağlanan kolaylığın, Lloyd şirketinin kendi aldığı bir karar olmadığı anlaşılmıştır. Söz konusu kolaylığın

⁷³ BOA, A.İMTZ. (04) 80-27, 7 Cemâzie'l-evvel 1320 (12 Ağustos 1902).

⁷⁴ BOA, A.İMTZ.(04) 57-29, 23 Rebîu'l-evvel 1316 (11 Ağustos 1898).

⁷⁵ İstanbul'a sair yerlerden gelen Romen, Bulgar, Rus bandıralı vapur ve gemilerde gerek payitaht İstanbul'un güvenliğinin sağlanması gerekse de Osmanlı aleyhtarı faaliyetler içerisinde bulunan komitelerin üyelerinin takibi anlamında resmi vazifeli bir polis bulunmaktaydı. Bu durum Köstence, Varna, Burgaz gibi limanlardan hareket eden bütün vapurların uyması gereken bir zorunluluk durumundaydı. Nitekim Varna'dan hareket eden bir Bulgar vapurunun yetkililerinin bu zorunlu teamüle uygun olmayan biçimde hareket etmeleri ve polisin vapura alınmaması örneğinde olduğu üzere, zaman zaman uygulamada sorunlar yaşanmaktaydı. Bu kapsamda yaşanan anlaşmazlıklar ise Osmanlı makamları ile vapurun bağlı olduğu şirketin yetkilileri ve Bulgaristan Emareti yöneticileri arasında yazışmaların yapılmasına sebep olmaktadır. BOA, A.İMTZ.(04) 56-1, 1 Muharrem 1316 (22 Mayıs 1898).

sağlanmasında, Romanya'nın Osmanlı Devleti aleyhtarı ve bir anlamda düşmanca sayılabilecek bir politika izleyerek bu şirketin Varna'daki temsilciliğine, Ermeni ve Rumlara gerekli kolaylığın sağlanması yönünde verdiği emirden kaynaklandığı anlaşılmıştır.⁷⁶

Varna'dan İstanbul'a yolcu taşıyan Bulgaristan, Romanya veya Rusya bandıralı gemilerle yolculuk yapan Ermeni ve Rumlar hakkında, kendilerinden şüphelenilmesi veya biletsiz, tezkiresiz olarak seyahat ettiklerinin anlaşılması halinde de tahkikat yürütülebilmekteydi.⁷⁷ Varna'dan hareket eden veya sair yerlerden Varna'ya doğru insan ve mal taşıyan vapurlarda da zaman zaman, Osmanlı makamları nezdinde tehlikeli görülen şahıslar seyahat etmekteydi. Nitekim Varna'dan hareketle Yunanistan'ın Pire şehrine mutad seferini gerçekleştiren Pelopis isimli vapurunda seyahat ettikleri belirlenen 14 Ermeni ile Bulgaristan bandıralı Varna vapurunda seyahat eden Ermenilerin tavırlarından şüphelenilmesi üzerine haklarında tahkikat yürütülmesine karar verilmişti.⁷⁸ Bu duruma benzer nitelikler taşıyan bir diğer hadise İstanbul'dan hareket eden ve Varna'ya mutad seferini gerçekleştiren Bulgaristan bandıralı Boris isimli vapurda sayısının 10'u bulunduğu belirlenen Ermeni'nin kaçak olarak seyahat etmesinden kaynaklanmıştı. Her iki hadisede de İstanbul'daki devlet yetkilileri, isimleri belirtilen vapurlardaki Ermenilerin henüz karaya ayak basmadan ele geçirilmeleri ve haklarında etraflı bir biçimde tahkikat yapılmasını yerel Osmanlı makamlarına emretmişti.⁷⁹

Osmanlı makamlarınca alınmaya çalışılan tedbirler içerisinde önemli olanlarından bir diğeri Varna limanına gelen gemilerin güzergahlarının takibidir. Bu husustaki tedbir, gemilerin hangi devletin bandırasını taşıdıklarının belirlenmesinin akabinde hangi limandan yol aldığı, nerelere uğradığı, ne maksatla seyr ü seferini devam ettirdiği noktasında yoğunlaşmıştır. Bu husustaki bilgilerin edinilmesinden sonra ise gemilerde taşınan malları nelerin teşkil ettiği ve içerisinde seyahat eden kişilerin kimler olduğu hususlarında çeşitli kanallardan elde edilen tashihi edilmiş bilgilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu hususa dair bilgi vermesi açısından Varna'dan hareket eden Nadejda isimli bir Rus vapurunun rotasının Osmanlı makamlarınca takip edildiğini ve daha önceki rotasından farklı bir güzergâh takip etmesi sebebiyle muhtemel varış yerinin tayin edilmeye çalışıldığını belirtmek gerekmektedir.⁸⁰

Osmanlı makamlarının Varna ile İstanbul ve Karadeniz'in Anadolu sahilindeki şehirler arasında sefer düzenleyen vapurların denetlenmesinin dışında, ayrıca aldığı tedbirlerden bir diğeri bu vapurlarının mürettebatlarının kimler olduğunun araştırılması olmuştur. Nitekim Varna'dan

⁷⁶ BOA, A./MTZ.(04) 53-29, 26 Ramazan 1315 (18 Şubat 1898).

⁷⁷ Aslen Kemah ahalisinden olup, Bulgaristan'a görünürde iş tutmak amacıyla giden Artin isimli Ermeniyle arkadaşlarının durumu, Rus vapuruyla geldikleri İstanbul'da hallerinden şüphelenilmesi üzerine araştırılmıştır. BOA, ZB. 423-117, 11 Mayıs 1321 (24 Mayıs 1905).

⁷⁸ BOA, ZB. 592-74, 24 Ağustos 1322 (7 Eylül 1906). Bu hadiseye benzer bir durum bu defa Pire'den Varna'ya sefer düzenleyen bir diğer Yunan bandıralı vapur olan Margaret Vapurunda, Osmanlı makamlarınca şüpheli kimseler oldukları yönünde kanaat oluşmasına yol açan Leon ve Bedros isimli iki Ermeni'nin seyahat etmesinden kaynaklanmıştır. Bu durum üzerine bu şahısların hala vapurda seyahat edip etmediklerinin araştırılması istenmiştir. BOA, ZB. 619-116, 23 Haziran 1324 (6 Temmuz 1908). Bulgaristan bandıralı Varna vapurunda seyahat eden Ermenilerin durumları şüpheli görüldüğü için Aydın ve civarında karaya çıkmak istemeleri durumunda kendilerine izin verilmemesi istenmişti. BOA, ZB. 619-29, 11 Haziran 1324 (24 Haziran 1908).

⁷⁹ BOA, ZB. 605-100, 29 Ağustos 1322 (11 Eylül 1906). Varna'dan İstanbul'a veya Karadeniz'in Anadolu sahilindeki şehirlerle vapurlarla gelen yolcular arasında Ermeniler ve Rumlar'ın dışında yer alan bir diğer topluluk Bulgarlardır. Bulgar yolculardan da aynı Ermeniler de olduğu gibi, daha önce komite faaliyetinde bulunduğu şüphelenilen kimseler bulunması halinde, bunlar hakkında da tahkikat yürütülmekteydi. Nitekim Zabtiye Nezareti evrakı arasında, Bulgar isimleri taşıyan kimselerin Bulgaristan'da nerede ikamet ettikleri, mesleklerinin ne olduğu ve hangi amaçla İstanbul'a geldikleri hakkında bilgilere ulaşılmaya çalışılan bir tahkikat sürecinin yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Bu hususa dair tespit edilen kayıtların künyeleri şöyledir: BOA, ZB. 320-22, 28 Kanûn-ı Evvel 1322 (10 Ocak 1907); BOA, ZB. 389-32, 18 Kanûn-ı Evvel 1322 (31 Aralık 1906).

⁸⁰ BOA, A./MTZ.(04) 106-25, 6 Şa'ban 1321 (28 Ekim 1903). Söz konusu vapur ilerleyen aylarda da takip edilmeye devam etmiş ve Varna limanına vardığına dair bilgiler ilgili makamlara iletilmiştir. BOA, A./MTZ.(04) 112-40, 24 Zilhicce 1321 (12 Mart 1904).

İstanbul'dan düzenli olarak sefer düzenleyen vapurlarda görünürde tayfa olarak bulunan kimselerin, aslında komitecilerle iş birliği halinde olmalarından şüphelenildiği için fiil ve davranışlarının gözetim altında tutulmasına dikkat edilmiştir.⁸¹

Sonuç

Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda korunaklı bir limana sahip olması ve Osmanlı başkenti İstanbul'a birkaç günlük bir deniz yolu mesafesinde bulunması sebebiyle Varna, önemli bir geçiş güzergahı durumundadır. Sahip olduğu bu konumun yanı sıra, telgraf ve demiryolu hattı gibi döneminin en önemli haberleşme-ulaşım araçlarının alt yapısına sahip olması, Varna'yı oldukça önemli bir merkez kılmıştır. Varna, yer verilen konumu gereği farklı ülke ve şehirlerde faaliyet gösteren Ermeni komitelerinin şubeleri ve mensupları arasındaki haberleşmenin sağlanmasında oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Bu durumun bir yansıması olarak Armenekan, Hınçak ve Taşnaksütyun komiteleri, Varna'da teşkilatlanma ve etkin bir güç kurmaya çalışmıştır. Bu komitelerin Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki şubelerinden Osmanlı başkenti İstanbul'a ve Anadolu'daki önemli şehirlere gönderilmek istenen silahların ve askeri malzemelerin sevkinde en önemli güzergahlarından biri Varna'dır. Nitekim, ilgili kısımda da üzerinde durulduğu üzere, gerek "Humbara Meselesi"nde gerekse de daha sonraki tarihlerdeki bombalı suikastlerin planlamalarının yapılıp, malzemelerinin temini ve eyleme dökülmesinde Varna, en önemli merkez hüviyetinde olmuştur.

Varna, aynı zamanda propaganda amaçlı olarak düzenlenen afiş, broşür, risale gibi yazılı-görsel materyallerin de Osmanlı topraklarına sokulmak istenmesindeki önemli merkezlerden biri durumundadır. Ermeni komiteleri bu dönemde, Bulgaristan şehirlerinde, özelde ise Varna'da mitingler düzenlemek, tiyatro oyunları sahnelemek, gazete ve dergiler çıkarmak suretiyle bağımsız Ermenistan'a giden yolda faaliyetlerini sürdürmüştür.

Bahsedilen bu gelişmeler karşısında ise gerek özerk statüdeki Bulgaristan'da görev yapan Osmanlı yetkilileri gerekse de başkent İstanbul'daki üst düzey devlet adamları, Bulgaristan şehirleri-özelde ise Varna- üzerinden Osmanlı Devleti aleyhine Ermenilerce tertiplenmek istenen faaliyetler karşısında önlemler almaya çalışmıştır. Bu önlemlerin başında, Bulgaristan Emareti yetkililerinden Osmanlı Devleti aleyhinde tertiplenen ve eyleme dökülmek istenen hadiseler karşısında müsamaha göstermemelerinin istenmesi gelmektedir. Fakat, Emaret yetkililerinin çoğu defa Ermeni komitecilerini müdafaa edici ve kollayıcı mahiyetteki siyaseti, Osmanlı devlet adamlarını ve Bulgaristan'daki yerel Osmanlı mercilerini kendi tedbirlerini alma zorunluluğunda bırakmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak, büyük vapur kumpanyalarının gemileri ile Pire, İstanbul, Burgaz, Köstence gibi yerlerden Varna'ya gelen veya yolculuk yapmakta olan Ermenilerin takip edilmesi, şüpheli görülenler hakkında tahkikat yürütülmesi şeklinde bir tedbir Osmanlı makamlarınca alınmaya çalışılmıştır. Bu tedbirin yanısıra, Varna'da yaşayan müslim ve gayr-i müslimler -hatta zaman zaman devlete sadık Ermeniler- vasıtasıyla Ermeni komitecilerinin planlarından ve planları eyleme dökme safhalarından haberdar olunmak istenmiştir. Varna ve Rusçuk'taki Tüccar Vekaleti yetkililerince elde edilen verilerin, Hariciye Nezareti ve Sadâret'e düzenli raporlar halinde iletilmesi neticesinde, Bulgaristan Emareti yetkilileri, Osmanlı aleyhtarı faaliyetlere engelleme durumunda kalmıştır. Bulgaristan ve Romanya şehirleri üzerinden, İstanbul'a ve Anadolu'daki şehirlere olan gidiş-geliş imkanlarının azaldığını gören Ermeni komiteleri ise, Kıbrıs ve Mısır gibi alternatif üslenme alanları kurma ve buralarda teşkilatlanma çabası içerisinde olmuştur.

⁸¹ BOA, ZB. 379-105 ve 386-137, 11 Temmuz 1322 (24 Temmuz 1906); BOA, ZB. 31-14, 26 Temmuz 1322 (8 Ağustos 1906).

Kaynakça**Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)****Dahiliye Mektubî (DH.MKT.)** nr. 1077-24.**Dahiliye Muamelât (DH.TIK.M.)** nr. 42-27, 562-42.**Hariciye Siyasî (HR.SYS.)** nr. 2746-50.**Hariciye Sofya Sefâreti (H.SFR.04)** nr. 529-53, 597-42, 759-60.**Sadâret - Eyâlât-ı Mümtâze(Bulgaristan Evrâkı) A.}MTZ.(04)** nr. 37-32, 49-74, 50-59, 53-21, 53-2956-1, 57-29, 61-76, 71-43, 80-27, 106-25, 111-50, 112-40, 113-53.**Yıldız Hususî Ma'ruzât (Y.A.HUS.)** nr. 240-1, 261-12, 315-2, 318-79, 319-53, 320-35, 331-87, 338-62, 359-87, 362-80, 363-24, 380-21, 411-156.**Yıldız Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y.PRK.MK.)** nr. 18-4.**Yıldız Zabtiye Nezâreti Ma'ruzâtı (Y.PRK.ZB.)** nr. 18,43.**Yıldız Mütenevvi (Y.MTV.)** 165-45, 167-122.**Zabtiye (ZB.)** 19-53, 19-112, 20-22, 27-30, 31-14, 31-76, 309-67, 317-56, 317-115, 320-22,322-83, 379-05, 389-32, 423-17, 479-90, 588-79, 590-4, 590-99, 591-31, 591-44, 592-74, 597-126, 598-104,317-146, 605-100, 619-29, 619-116.**Araştırma ve Tetkik Eserler**

Akyıldız, Ali; ‘‘Balkanlar’a Osmanlılar’dan Miras Bir Çağdaş Medeniyet Ürünü: Rusçuk-Varna Demiryolu’’, Balkanlar’da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğler (Sofya 21-23 Nisan 2000) Kitabı, IRCICA, 2002, ss. 123-145.

Aydın, Mithat; *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008.-----; ‘‘Ermeni Komitacılığının Romanya Boyutu (1886-1916)’’, *Yeni Türkiye*, S. 62 (2014), ss. 1809-1820.-----; ‘‘Bükreş’te Komitacılık Faaliyetleri (1860-1916)’’, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 15, S. 30, ss. 5-52.Bayrak Ferlibaş, Meral; ‘‘Özerk Bulgar Prenslığı Döneminde Rusçuk’ta Ermeni Faaliyetleri (1886-1897), *Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri Rusçuk*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011.Coşkun Albayrak, Gökçen; ‘‘Osmanlı Tuna’sında Ticaret’’, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2012.Çetin, Erol; ‘‘Bulgaristan Prenslığı İle Osmanlı İmparatorluğu Arasında Siyasi İlişkiler (1878-1908)’’, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul, 2003.Doğan, Şahin; ‘‘Rus Arşiv Belgeleri Işığında 1896 Osmanlı Bankası Baskını’’, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 20 (Aralık 2020), ss. 369-383.Engin, Vahdettin; *Rumeli Demiryolları*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.Eraslan, Cezmi; ‘‘Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler’’, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001)’’ Bildiriler Kitabı*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 2001, ss. 77-105.

- Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, (Yayına Haz. Necati Aktaş vd.), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 2001.
- Ersoy Hacısalihoglu, Neriman; “Kırım Savaşı’nda Haberleşme: Varna Telgraf Hattı Şebekesi”, *Savaştan Barışa: 150. Yıl Dönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856) Bildiriler (22-23 Mayıs 2006) Kitabı*, İstanbul, 2007, ss. 119-130.
- ; “XIX. Yüzyılda Liman Şehri Varna’da Nüfus Yapısı ve Ticaret”, *Prof. Dr. Şevket Nezihi Aykut Armağanı*, Etkin Kitaplar, İstanbul 2011, ss. 97-114.
- Gürün, Kamuran; *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985.
- İlter, Erdal; *Ermeni Kilisesi ve Terör*, KÖKSAV Basımevi, Ankara 1999.
- İpek, Nedim; *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
- Keleş, Erdoğan; “Kırım Savaşı’nda (1853-1856) Müttefik Orduların Sevk ve İdare Merkezi: Varna”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 43 (2016), ss.773-800.
- Kızıltoprak, Süleyman; “1890’lı Yıllarda Ermeni Komitelerinin Britanya İmparatorluğu’nun İşgali Altındaki Mısır’dan Lojistik Destek Alma Çabaları”, *İstanbul Üniveristesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 40 (2004), ss. 117-140.
- Kiel, Michael; “Varna”, *TDVİA*, C. 42, İstanbul, 2012, ss. 524-527.
- Koyuncu Kaya, Miyase; “Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri Varna: (1774-1878)”, *Turkish Studies*, C. 10, S. 1 (2015), ss. 383-415.
- Küçük, Cevdet; *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi’nin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1984.
- Lüleci, Abdullah; “Yük Taşımacılığında Devlete İsyana: Ermeni Hamallar”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 3, Prof.Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı (2018), ss.230-248.
- Narınç, Ökkeş; “1844-1944 Yılları Arasında Bulgaristan’da Yayınlanan Türkçe Gazeteler”, *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3 (2021), ss. 173-200.
- Selvi, Haluk; Haluk Selvi, “Anadolu’dan Kafkasya’ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan”, *Sekizinci Askeri Tarih Semineri (24-26 Ekim 2001) Bildiriler Kitabı*, C. 1, ATASE Basımevi, Ankara 2003, ss. 460-463.
- Sezer, Cemal; “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Hınçak ve Taşnaksutyun Komitelerinin Romanya’daki Faaliyetleri”, *OTAM*, S. 38 (Güz 2015), ss. 157-175.
- Süslü, Azmi; *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Ankara 1990.
- Şaşmaz, Musa; “Kumkapı Ermeni Olayı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XIX, S. 1 (2004), ss. 101-118.
- Şimşir, Bilal N. ; “Washington’da Osmanlı Elçisi Alexandre Mavroyeni Bey ve Ermeni Gaillesi (1887-1896)”, *Ermeni Araştırmaları*, S. 4 (2002), ss. 32-54.
- Tuna, Ozan; “Avusturyalı Gazeteci Leo Lederer’in Gözünden Birinci Dünya Savaşı’nda Varna Limanı’nın Askerî Yapısı”, *Karadeniz Araştırmaları: Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, C. XVII, S. 68 (2020), ss. 875-888.
- Uras, Esat; *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınevi, İstanbul 1987.

- Ünlü, Mucize; ‘‘II. Abdülhamid Döneminde Bulgaristan’da Ermeni Ayrılıkçı Faaliyetleri’’, *Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal’a Armağan (Türk Tarihi Araştırmaları)*, Berikan Yayıncılık, (Ed. Nurgül Bozkurt – Zübeyde Güneş Yağcı), Ankara, 2018, ss. 394-416.
- Yıldırım, Bülent; ‘‘I. Balkan Savaşı’nda Bulgaristan Ordusu’nda Taşnak Komitecisi Antranik Ozanyan ve Faaliyetleri’’, *Uluslararası Balkan Sempozyumu: Balkan Savaşlarının 100. Yılı (11-13 Mayıs 2012) Bildiriler Kitabı*, Bağcılar Belediyesi Yayını, İstanbul 2012, s. 282.-297.
- ; *Bulgaristan’daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2014.
- ; ‘‘Ermeni Komitelerinin Yurt Dışında Teşkilatlanma ve Faaliyetlerine Bulgaristan Örneği’’, *19.-20. Yüzyıllarda Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu (Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar) Bildiriler Kitabı*, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, İstanbul 2015, ss. 750-767.

Summary

Varna is on the northeast side of Bulgaria, which has located on the most sheltered port on the western shores of the Black Sea. Large ferry companies sail from Sevastopol, Odessa, Constanta, Anatolian coasts of the Black Sea, Istanbul, Piraeus and İzmir to here on certain days of the week. In the middle of the 19th century, with the transfer of two important means of communication-transportation of the period, such as the telegraph and the construction of the railway line, Varna became a place of strategic importance. In this period, when Varna had a very important place in the fields of international communication and transportation, the Ottoman-Russian War of 1877-1878 took place. As a result of this war, Ottoman Empire was defeated and was obliged to sign difficult conditions of Treaty of Berlin.

In 1878, those who promised to make reforms in the place where they were made in the 61st precedent of the Treaty of Berlin, aimed to build an Armenia, which was not done in favor of the "Bulgarian Awakening" followed by the Bulgarians with an autonomous status. As a requirement of this purpose, gangs and committees were established both within the Ottoman lands and outside of the country. Being aware of the fact that the way to independence was leaving the Ottoman Empire in a troubled situation in terms of respecting international law, complying with the conditions brought by peace treaties and maintaining its sovereign rights, Armenians took part in a fast organization in the few years following the Berlin Treaty. For this purpose, Armenekan, Hinchak and Dashnak Sütyün committees were established between 1885 and 1890. Armenian committees managed to establish a wide network of interconnected ones in the big cities of Europe and in countries such as Romania and Bulgaria during this period.

Ports in the west of the Black Sea, such as Constanta, Varna, and Burgas, played an important role on establishment of connections between Armenian committees and branches and their members in these cities and countries in Istanbul and Anatolia. These cities also played a key role in the supply of military materials such as guns, cannons, rifles, explosives and ammunition from major European cities such as London, Paris and Geneva by Armenian committees and their transmission to the Ottoman lands. Apart from the Ottoman lands, Bulgarian cities and especially Varna -which is the subject of this study- have been a very important center in terms of sending propaganda materials such as magazines, newspapers, pamphlets, and brochures prepared by the members of the Armenian committees to Istanbul and Anatolia. During this period, Armenian committees also organized meetings and rallies in Varna and aimed to create public opinion in the presence of the organizations of other states. They are designed to plan schools in this direction by sending them to newspapers published in the great capitals of Europe and America. During their activities in Varna, they received support from the Bulgarian-Macedonian and Greek committees. However, the main support of these committees during their activities was given by the officials of the newly established Emirate of Bulgaria. High-level state officials in the capital city of Istanbul were aware of this situation, which clearly violated the sovereign rights of the Ottoman Empire, through the Merchant Ministry in Varna and Ruse and the Bulgarian Commissariat in Sofia.

Ottoman administrators frequently warned the semi-autonomous Bulgarian administration, which condoned and occasionally supported these activities of the Armenians, and asked them to comply with the nationality conditions and not to allow the activities of the Armenians. However, the defensive and protective policy of the Emirate officials, often of the Armenian committee members, left the Ottoman statesmen and local Ottoman authorities in Bulgaria obliged to take their own precautions. As a result of this situation, the Ottoman authorities tried to take a precaution in the form of following up the Armenians arriving or traveling to Varna from places such as Piraeus, Istanbul, Burgas, and Constanta with the ships of the big ferry companies, and conducting an investigation on the suspects. In addition to this measure, it was wanted to be informed about the plans of the Armenian committee members and the stages of putting the plans into action through the Muslims and non-Muslims living in Varna - even from time to time Armenians loyal to the state. As a result of the transmission of the data obtained by the Ministry of Merchant officials in Varna and Ruse as regular reports to the Ministry of Foreign Affairs and the Grand Viziership, the authorities of the Bulgarian Emirate had to prevent anti-Ottoman activities. On the other hand, tried to be aware of the activities of Armenians outside the Ottoman lands and to keep them under control through his embassies in capitals such as Washington, London and Paris. The embassies, which played an active role in this process, informed the Ottoman State administrators in both Bulgaria and Istanbul of the important information they obtained about the Armenian committee members. As a conclusion of this, Armenian committees, who saw that the means of going to and from Istanbul and the cities in Anatolia through the cities of Bulgaria and Romania were decreasing, tried to establish alternative base areas such as Cyprus and Egypt and to organize there.

